

บทนำ

อัตลักษณ์หรือเอกลักษณ์ทางสังคม (social identity) ของชาวบ้านที่อาศัยอยู่ริมฝั่งแม่น้ำมูลตอนล่างว่าเป็นชาวประมงหรือชาวนามักจะมีข้อถกเถียงกันมายาวนานและไม่ค่อยมีใครหยิบยกขึ้นมาเป็นประเด็นทางวิชาการในหมู่ผู้สนใจศึกษาปัญหาเรื่องเขื่อนปากมูลทั้งที่เป็นประเด็นที่จะชี้ว่าแนวทางการจัดการเขื่อนปากมูลจะเป็นเช่นไรได้บ้าง ผลการศึกษาของสำนักต่างๆ อาทิ World Commission on Dam (2000) นักวางแผน นักวิชาการในคณะรัฐบาล นักวิชาการที่ประเมินผลกระทบทางสังคมเศรษฐกิจที่ได้รับการสนับสนุนการวิจัยการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย (กฟผ.) เช่น มหาวิทยาลัยขอนแก่น (2545) สถาบันวิจัยวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแห่งประเทศไทย (2545) นักวิชาการจาก กฟผ. เอง อาทิ วีระพัฒน์ ทองคำ (2534) (อ้างใน กนกวรรณ มะโนรมย์ (พันธ์เกษม), 2543) สำนักงานสถิติแห่งชาติ (2546) ที่ได้รับทุนจากรัฐบาลสำรวจความคิดเห็นของชาวบ้านต่อกรณีการบริหารจัดการเขื่อนปากมูลในเดือนมกราคม 2546 บริษัท TEAM Consultant Engineering Co.Ltd. (1984) ที่เป็นบริษัทประเมินผลกระทบที่จะเกิดขึ้นก่อนการสร้างเขื่อนปากมูล รวมทั้งนักวิชาการอิสระจากสถาบันการศึกษาต่างๆ รวมทั้งนักศึกษาในระดับมหาบัณฑิตจำนวน เช่น ประกิจ ย่าพรม (2536 อ้างใน กนกวรรณ มะโนรมย์(พันธ์เกษม), 2543) ผลการศึกษาส่วนใหญ่สรุปคล้ายกันว่าชาวบ้านปากมูลตอนล่างเป็นชาวนา มิใช่ชาวประมง

บทความนี้มีความคิดเห็นแตกต่างไปจากข้อสรุปข้างต้นค่อนข้างชัดเจนเนื่องจากผู้ศึกษาได้เข้าไปศึกษาในพื้นที่มาต่อเนื่องนับแต่ปี 2542 จนถึงปี 2545 และค้นพบว่าอัตลักษณ์ทางสังคมของชาวบ้านปากมูลว่าเป็นชาวนาหรือชาวประมงนั้นถูกกำหนด/สร้างหรือผลิต (constitute) ขึ้นมาจากความสัมพันธ์กับพื้นที่ทางนิเวศ (ecological space) สองประการคือ ประการที่หนึ่ง ระบบนิเวศเฉพาะถิ่นที่เรียกว่า “ลวงปลา” เป็นทรัพยากรส่วนรวม (common property) ในแม่น้ำมูลที่มีการจัดการตามจารีตพื้นบ้าน และประการที่สองคือข้อจำกัดทางพื้นที่สำหรับการมีอาชีพหลักทำนา ผู้เขียนเห็นว่า ลวงปลาเป็นเสมือนสื่อสร้างภาพ/ตัวตน/เอกลักษณ์ให้ชาวบ้านมีบทบาทในฐานะชาวประมงเด่นชัดกว่าการเป็น ชาวนา ในบทความนี้ผู้เขียนใช้แนวคิดเรื่องอัตลักษณ์และพื้นที่ทางสังคมอันเป็นหนึ่งแนวคิดของสำนักคิดหลังทันสมัยนิยม (postmodernism) เป็นแกนในการวิเคราะห์ โดยนำข้อมูลจากการศึกษาวิจัยในพื้นที่นำเสนอเพื่อให้เห็นกระบวนการสร้างอัตลักษณ์ที่มาจากการมี/เป็นอยู่/สังสมประสบการณ์ในชีวิตประจำวันทั่วไป (Savoir)⁵ จากการใช้ทรัพยากรแม่น้ำมูลและการผลิตความรู้ภายใต้เงื่อนไขที่สอดคล้องกับฐานทรัพยากรการผลิตนั้นๆ ในช่วงท้ายของบทความผู้เขียนชี้ให้เห็นว่าอัตลักษณ์ความเป็นชาวประมงได้ขาดความต่อเนื่อง (disjuncture) และ ไม่หยุดนิ่งตายตัว (mobile) Gupta and

⁵ Foucault (1972) ในหนังสือชื่อ The Archaeology of Knowledge (1972) จำแนกความรู้ออกเป็น 2 ประเภทใหญ่ๆ คือ Savoir หมายถึงความรู้ที่เกิดขึ้นโดยทั่วไปในชีวิตประจำวันหรือการปฏิบัติทางสังคมทั่วไปภายใต้สถานการณ์หรือเงื่อนไขอย่างใดอย่างหนึ่งที่เฉพาะเจาะจง ในขณะที่ Connaissance เป็นความรู้ที่ผลิตโดยผู้เชี่ยวชาญในแขนงวิชาต่างๆ เช่น ชีววิทยา คณิตศาสตร์ (อ้างใน ไชรัตน์ เจริญสินโอฬาร, 2542:9)

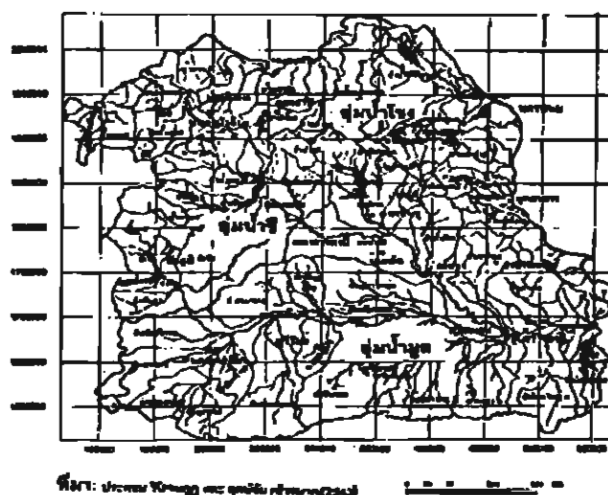
and Ferguson (1997:33 และ Hetherington, 1998) เนื่องจากพื้นที่ “ลวงปลา” ได้ค่อยๆหายไป หลังจากการเข้ามาบริหารจัดการทรัพยากรแม่น้ำมูลแบบรวมศูนย์ของรัฐด้วยการสร้างเขื่อนปากมูลในปี 2533

ความหลากหลายของระบบนิเวศแม่น้ำมูล

แม่น้ำมูลเป็นแม่น้ำที่สำคัญมากในลุ่มน้ำมูลซึ่งเป็นลุ่มน้ำที่ใหญ่ที่สุดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเนื่องจากการรับน้ำจากแม่น้ำชีและลำน้ำสาขาของแม่น้ำมูลจำนวนมากถึง 20 กว่าสาขา ทำให้มีพื้นที่ลุ่มน้ำ 69,700.44 ตารางกิโลเมตร มีความยาวของแม่น้ำทั้งสิ้น 641 กิโลเมตรไหลบรรจบกับแม่น้ำโขงที่อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี ประกอบ วิโรจน์กูฐ และ ฤกษ์ชัย ศรีวรมาศ, 2543: 7 และ 26) แม่น้ำมูลอยู่ในเขตแอ่งโคราชตอนล่างซึ่งเป็นบริเวณที่มีประชากรตั้งถิ่นฐานอยู่หนาแน่นกว่าลุ่มน้ำอื่นๆในภาค(ศรีศักร วัลลิโภดม 2533) ดังนั้นแม่น้ำมูลจึงมีความสำคัญและส่งผลต่อการสร้างเอกลักษณ์ทางสังคมของผู้อยู่อาศัยริมฝั่งน้ำ

สภาพนิเวศวิทยาแม่น้ำมูลมีความแตกต่างค่อนข้างชัดเจนในแต่ละตอน เนื่องจากต้นแม่น้ำมูลอยู่ในเขตที่สูง คือบริเวณเขาละอองเขาละมั่งและภูสามง่ามของทิวเขาสันกำแพง เขตจังหวัดปราจีนบุรีและนครราชสีมา แม่น้ำมูลบริเวณนี้จะไหลออกจากภูเขาสูงบริเวณขอบแอ่งโคราชแล้วไหลตัดจากทิศใต้ขึ้นสู่ทิศเหนือไปยังทิศตะวันออกตามการลาดเทและการวางตัวของโครงสร้างหินทราย (ประสิทธิ์ คุณรัตน์ และคณะ, 2545: 21) เข้าสู่ที่ราบลุ่มแอ่งกะทะขนาดใหญ่ในเขตทุ่งกุลาร้องไห้ซึ่งเป็นช่วงตอนกลางของแม่น้ำ การไหลแรงของแม่น้ำทำให้ลำน้ำไหลคดเคี้ยวไปมา กัดเซาะดินริมฝั่งและ (ไหลเลาะเปลี่ยนทางอยู่ตลอดเวลา(แมน บุโรทดานนท์ 2541 อ้างใน ศิริพร โคตะวินนทร์, 2543: 37) ลักษณะเช่นนี้ทำให้เกิดระบบนิเวศย่อยเฉพาะขึ้นในเขตแม่น้ำมูลตอนกลางที่เรียกระบบนิเวศแบบ “ป่าปุงป่าทาม” ซึ่งเป็นลักษณะพื้นที่ที่เกิดจากการเกิดน้ำหลากและเอ่อท่วมขังบริเวณที่ราบริมฝั่งแม่น้ำ

แผนที่แสดงลุ่มน้ำในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

เป็นบริเวณกว้าง กินระยะเวลา 3-4 เดือนในแต่ละปี ในช่วงน้ำลดหรือช่วงแล้งป่าทามดอนบนจะแห้งมีน้ำขังเฉพาะบริเวณที่เป็นหนองน้ำชาวบ้านจะเรียกว่า "ป่าบุง" ป่าบุงป่าทามมีลักษณะพิเศษคือเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำ เป็นนิเวศกึ่งบกกึ่งน้ำ มีพรรณไม้ที่ทนทานต่อการท่วมขังน้ำได้ ระบบรากและลำต้นแข็งแรงทนทานต่อการไหลของกระแสน้ำ ลำต้นแตกหน่อได้ดีและทนไฟช่วงฤดูแล้ง ไม่มีการสะสมของซากพืชเพราะไหลไปตามกระแสน้ำและหรือเกิดไฟป่า และพรรณไม้สามารถแพร่พันธุ์โดยอาศัยน้ำ ดังนั้นป่าบุงป่าทามจึงเป็นประโยชน์ต่อชาวบ้านในฐานะที่เป็นแหล่งทำนาเพาะปลูก แหล่งอาหาร ไม้ฟืน จับปลา แหล่งกรองตะกอนที่มากับน้ำ แหล่งเลี้ยงสัตว์ และอื่นๆลักษณะเฉพาะของแม่น้ำมูลช่วงตอนกลางที่ไหลคดโค้งจนเกิดลักษณะภูมิประเทศแบบบุงทามทำให้ชาวบ้านมีการทำนาทามนอกเหนือจากการทำนาตามพื้นที่ปกติและหาปลาควบคู่กัน (อ๋างโน วิสูตร อยู่คง, 2544: 61-74 และประสิทธิ์ คุณรัตน์ และ คณะ, เรื่องเดียวกัน) ส่วนระบบนิเวศของลุ่มแม่น้ำมูลตอนล่างในที่นี้คือพื้นที่ในจังหวัดอุบลราชธานี จะมีลักษณะแตกต่างออกไปเพราะประกอบด้วยแก่งหิน เกาะกลางลำน้ำ และพื้นที่สองฝั่งริมน้ำโดยเฉพาะในอำเภอโขงเจียมจะเป็นพลาญหินสูงๆต่ำ ประสิทธิ์ คุณรัตน์ และคณะ อธิบายว่าเนื่องจากการไหลของแม่น้ำมูลมายังตอนปลายจนบรรจบแม่น้ำโขงจะผ่านแนวสันหิน ทำให้เกิดแก่งหินกระจายตามลำน้ำมูลจนถึงปากแม่น้ำ (อ๋างแล้ว: เรื่องเดียวกัน)

ฐานทรัพยากรดิน(ที่นา): ข้อจำกัดต่อการมีอาชีพหลักทำนา

จากการศึกษาประวัติศาสตร์การตั้งถิ่นฐานของชาวบ้านพบว่าเหตุผลหลักๆที่ชาวบ้านมาตั้งหมู่บ้านริมฝั่งแม่น้ำมูลโดยเฉพาะชาวบ้านในอำเภอโขงเจียมและอำเภอสรินทรเนื่องจากการมาหาปลาและหาที่นาปลูกข้าวบริโภค (กนกวรรณ มะโนรมย์ และ คณะ, อ๋างแล้ว) สภาพภูมิศาสตร์โดยเฉพาะในอำเภอโขงเจียมมีลักษณะพื้นที่ที่เป็นที่ลาดชันสูง ดินส่วนมากเป็นดินตื้น โดยมีหินปนอยู่ในดินชั้นล่าง มีพลาญหินสลับเป็นส่วนใหญ่ ทำให้มีพื้นที่ทำนายน้อย ดินไม่เหมาะสมกับการทำนา ส่วนพื้นที่ริมแม่น้ำมูล ในเขตอำเภอพิบูลมังสาหารและสิรินธร มีความลาดชันน้อยกว่าแต่มีความอุดมสมบูรณ์ต่ำ เป็นที่ลุ่มสลับที่ดอน และผสมและดินร่วนและดินทราย แต่มีความเป็นกรดสูง และ หากจะทำการเกษตรต้องได้รับการแนะนำที่ดี และยังพบอีกว่า ชาวบ้านในอำเภอโขงเจียมไม่มีที่นาประมาณ ร้อยละ 63 (ปี 2535) และ ไม่มีที่นา ร้อยละ 92 ในปี 2542 และชาวบ้านในแถบอำเภอสรินธรมีที่นาร้อยละ 85 ในปี 2535 แต่ลดลงมาเหลือร้อยละ 54 ในปี 2542 นอกจากนี้ยังพบว่าชาวบ้านส่วนมากในสองอำเภอนี้ทำนาเพื่อบริโภคในครัวเรือนเป็นหลัก ยกเว้นในเขตอำเภอพิบูลมังสาหารที่ทำนาดันฤดูเพื่อทำข้าวเม้าขายและปลูกผักหน้าแล้งที่อาศัยน้ำจากบ่อบาดาลเป็นหลัก(สุภาวดี แก้วระหัน และ คณะ 2545: 3-24) ⁶ จากการศึกษาของสถาบันวิชาการที่เกี่ยวข้องกับกรณีเขื่อนปากมูลก็ยืนยันว่าหากไม่นับว่ารายได้จากการรับจ้างนอกภาคการเกษตรจะมาเป็นอันดับหนึ่ง (จากการอพยพแรงงาน) จะพบว่ารายได้หลักของชาวบ้านในสามอำเภอก่อนสร้างเขื่อนปากมูลและภายหลังการเปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล (13

⁶ สัมภาษณ์ชาวบ้านโพธิ์ศรี ต.โพธิ์ศรี อ.พิบูลมังสาหาร จ.อุบลราชธานี 18 กรกฎาคม 2545

มิถุนายน 2544-14 มิถุนายน 2545) ในอำเภอโขงเจียม พิบูลมังสาหารและสิรินธร จังหวัดอุบลราชธานี มาจากการทำประมง มีใช้การทำนาแต่ประการใด ดังตารางที่เสนอข้างล่างนี้

ตารางที่ 1 การเปลี่ยนแปลง รายได้จากประมงและอื่นๆของครัวเรือน(บาท)/ปี /ครัวเรือน (สำรวจหลังการสร้างเขื่อนปากมูล)

ปี 2537	2539	2540	2541	2542	2544(ระหว่างกา เปิดประตูเขื่อนปาก มูล)
นอกการเกษตร 41,562.82	50,175.01	84,222.64	37,456.65.	35,026.26	43,596.38*
ประมง 13,428.29	8,694.84	10,700.21	7,791.41	2,791.40	6,960.00*
ข้าว และ พืช ไร่ 2,266.93	2,882.89	3,727.25	2,123.45	2,729.24	รายได้จากการ เกษตร เท่ากับร้อยละ 33.67 ซึ่งในนี้มี รายได้ประมงถึง ร้อยละ 21.42 *

ที่มา: มหาวิทยาลัยขอนแก่น (2543)

* ศึกษาโดย สถาบันวิจัยวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแห่งประเทศไทย (2545) -ใช้ฐานข้อมูลเดิมของมหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2545)

ตารางที่2 แสดงการเปรียบเทียบการเปลี่ยนแปลงรายได้ของครัวเรือนปี(บาท)

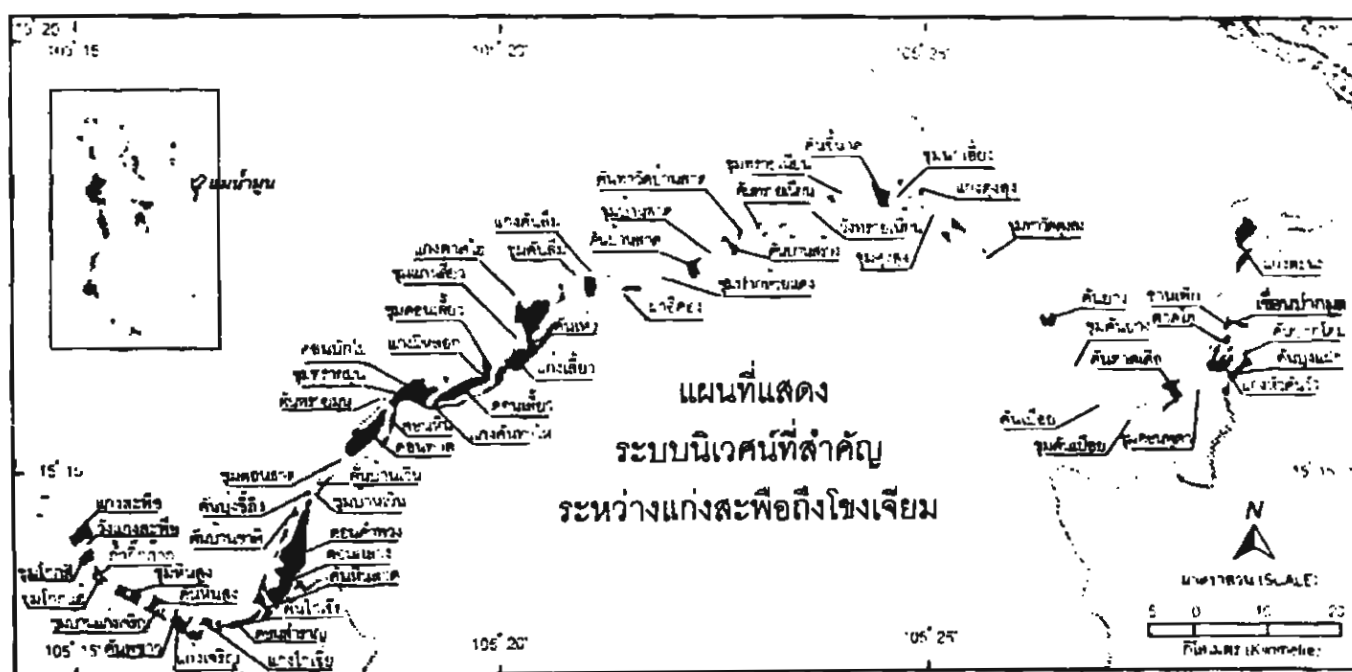
รายได้/ครัวเรือน/ปี	2533 (ก่อนการสร้างเขื่อน)	2543 (หลังการสร้าง เขื่อน)	2544 (ระหว่างการทดลองเปิดประตู เขื่อนปากมูล)
นอกภาคการเกษตร	20,099	36,905	36,957
ประมง	25,742	3,045	10,025
เกษตร	12,518	7,720	6,223

ที่มา: มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี (2545: 6-27)

ด้วยข้อจำกัดด้านทรัพยากรดินทางกายภาพดังที่กล่าวมาแล้วและปริมาณการถือครองที่ดินลดลงเรื่อยๆ ผสานกับการครอบครองสิทธิในที่ดินตามกฎหมายของบุคคลที่จำเป็นต้องกีดกันสิทธิการใช้ประโยชน์ทำนาจึงไม่อาจทำให้ชาวบ้านมีอาชีพหลักจากการทำนาได้เมื่อเปรียบเทียบกับความเป็นหาปลาเพราะทรัพยากรในแม่น้ำมูลได้แก่ปลาและพืชพรรณธรรมชาติเป็นทรัพยากรของส่วนรวมที่ชาวบ้านต่างสามารถเข้าถึงได้ในการใช้สิทธิแบบซ้อนทับกันได้ (ดู อานันท์ กาญจนพันธ์, 2542) และนำไปสู่การสร้างรายได้และอาชีพหลักมาโดยตลอด

ระบบนิเวศ “ลวงปลา”

การไหลของแม่น้ำมูลมายังดอนปลาจนบรรจบแม่น้ำโขงจะผ่านแนวสันหิน ทำให้เกิดแก่งหินกระจายตามลำน้ำมูลจนถึงปากแม่น้ำ แก่งหินขนาดใหญ่ๆ เช่น แก่งสะพือ และ แก่งตะนะ(ประสิทธิ์ คุญรัตน์ และคณะ, อ้างแล้ว) และแก่งอื่นๆ จำนวนมากกว่า 40 แก่ง, มีสันดอน (ภาษาราชการเรียกว่า เกาะ) กลางแม่น้ำ ขนาดใหญ่ 5 ดอน ได้แก่ ดอนคำพวง ดอนธาตุ ดอนเลี้ยว ดอนดาตไฮ และ ดอนตะนะ (ดูแผนที่ประกอบ) ระบบธรรมชาตินี้ทำให้เกิดระบบนิเวศย่อยๆ มากมายหลากหลายและซับซ้อนอันเป็นแหล่งหาปลาที่ชาวบ้านเรียกว่า “ลวงปลา”

ที่มา: คณะนักวิจัยไทบ้านสมัชชาคนจนกรณีปากมูล และเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้, เรื่องเดียวกัน: XIV)

“ลวงปลา” ในความหมายของชาวบ้านหมายถึง แหล่งที่จับปลาได้ แหล่งรวมของปลา และแหล่งที่ปลามักจะเดินทางผ่าน (คณะนักวิจัยไทบ้านสมัชชาคนจนกรณีปากมูล และเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้, เรื่องเดียวกัน: 36) กล่าวโดยง่ายคือ ลวงปลาเป็นแหล่งหรือบริเวณพื้นที่หาปลาในแม่น้ำมูล ซึ่งมักจะเป็นพื้นที่ที่มีปลาชุกชุม บางแห่งมีปลาหลากหลายชนิด บางแห่งอาจมีปลาเด่นๆ จำนวนมาก ชนิดปลาอื่นๆ มีเพียงจำนวนน้อย ลวงปลาจะเกิดขึ้นตามระบบนิเวศที่หลากหลายดังนี้ (คณะนักวิจัยบ้านสมัชชาคนจนกรณีปากมูล และ เครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้ (2545: VI)

แก่ง เป็นพืดหินหรือโขดหินที่กีดขวางทางน้ำ มี 3 ลักษณะ ลักษณะแรกเกิดจากคันหินคันเดียวที่มีลักษณะราบเรียบและสูงค่อนข้างเสมอกัน เช่น แก่งสะพือ ลักษณะที่สองเกิดจากคันหินที่เป็นแผ่นหิน ลักษณะที่สามประกอบด้วยคันหินที่สลับซับซ้อน สูงต่ำไม่เสมอกัน ซึ่งชาวบ้านที่ไม่มีเรือและเด็กสามารถหาปลาโดยการทอดแหและตกเบ็ดบริเวณนี้ได้ (กนกวรรณ มะโนรมย์ และ คณะ 2545: 5-13)

ขุม เป็นลักษณะของพื้นที่ได้นำที่เป็นหลุมลึกใหญ่ มีความลึกตั้งแต่ 10 เมตรขึ้นไปอาศัยอยู่ถัดจากคันหรือแก่งก็ได้

ขุมดิน จะอยู่ลึกกว่าขุมหิน มีพื้นที่กว้างกว่า มีสภาพเปลี่ยนแปลงตามปริมาณและกระแสน้ำ เนื่องจากอาจถูกกัดเซาะหรือเกิดตะกอนทับถม เป็นแหล่งลวงปลาที่สำคัญ อย่าง ลวงปลาไหลมือง

ขุมหิน มีลักษณะเป็นแนวหินผาเกยกายเป็นชั้นๆ สลับซับซ้อน ทำให้เป็นที่ซุกซ่อนของปลาอย่างดีเลิศ ชาวบ้านจะใช้มองหยั่งและลานบริเวณนี้ด้วย (กนกวรรณ มะโนรมย์ และ คณะ, เรื่องเดียวกัน: 5-14)

คอน คือช่องน้ำตื้นบนคันแก่ง มักอยู่ริมฝั่ง คนหาปลาสามารถจูงเรือผ่านคอนเพื่อข้ามไปอีกฟากของตัวแก่งได้ในเวลาที่แป่ว (รองน้ำในแก่ง-ผู้เขียน) มีขนาดพื้นที่เฉพาะตัว

คัน เป็นแนวหินที่ทอดยาวไปสู่กลางแม่น้ำ โดยทั่วไปคันจะจมอยู่ใต้น้ำในฤดูแล้งจะจมอยู่ลึกประมาณ 1-2 เมตรเหมาะสำหรับเครื่องมือจับปลาประเภทน้ำตื้นอย่างลาน แหและมอง (ข่าย)

คอน เป็นเกาะกลางน้ำรวมทั้งเนินหินและเนินดินที่โผล่ขึ้นกลางลำน้ำหรือเนินหินและเนินดินที่กระจายอยู่บริเวณแก่งซึ่งเป็นแหล่งอาหารและสมุนไพรของชาวบ้าน

คอนแก้ว เป็นคอนขนาดเล็ก ปรากฏในทุกๆ แก่ง มีพืชผัก ต้น กอพืชตามน้ำ พุ่มหรือเครือไม้ชนิดต่างๆ ขึ้นกระจายอยู่ซึ่งเป็นแหล่งอาหารและสมุนไพรของชาวบ้านและอาหารของปลา

คอนดิน คือคอนกลางน้ำ ผู้คนในลำน้ำมูลใช้ปลูกผักสวนครัวในช่วงที่โผล่พ้นน้ำ ถ้าเป็นคอนดินขนาดกลางและขนาดใหญ่จะมีพืชพรรณขึ้นมากมายซึ่งเป็นแหล่งอาหารและสมุนไพร รวมทั้งเป็นอาหารของปลา

คอนหิน เป็นเนินหินสูงซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของแก่ง

ตาด เป็นพื้นดินหรือแผ่นหินที่ราบเรียบและลาดยาว ไม่มีโขดหินขวางกั้น ทำให้น้ำที่ไหลผ่าน

เป็นน้ำไหลเรียบคนหาปลาใช้เป็นทางเดินและหาปลาด้วยการทอดแห

ถ้ำ มีลักษณะการวางตัวของหินที่ก่ายกันเป็นชั้นๆ มี 2 ชนิดคือ ถ้ำบกกับถ้ำใต้น้ำ สำหรับถ้ำใต้น้ำเป็นเหมือนแหล่งที่พักของปลาน้อยใหญ่ ส่วนถ้ำบกมักใช้เป็นที่พักของคนหาปลาเพื่อหลบแดดหลบฝน ชาวบ้านมักจะหย่อนเบ็ดใหญ่ลงไปจับปลาในถ้ำ (กนกวรรณ มะโนรมย์ และ คณะ อ้างแล้ว: 5-13)

บุง เป็นแอ่งน้ำอยู่ติดกับท้ายคันหรือท้ายดอน บริเวณนั้นน้ำจะนิ่งเพราะมีคันหินกั้นปิดทางน้ำไหล ในทัศนะของคนหาปลา บุงเป็นที่ปลอดภัยเพราะน้ำนิ่งมักใช้เป็นลวงแหและ ลวงมอง

โบกหินหรือกโบกหิน เป็นอ่างขนาดใหญ่เล็กอยู่ตามร่องหินหรือตาดหินบริเวณคันแก่ง ในฤดูฝนจะถูกน้ำท่วมกลายเป็นที่พักอาศัยของปลา ส่วนในฤดูแล้งอาจมีปลาค้างให้คนหาปลาได้จับ

แปว(แปวน้ำ-ผู้เขียน) หรือป่อง คือร่องน้ำลึกที่อยู่สลับกับคันแก่ง ใช้เป็นเส้นทางให้เรือขึ้นลงผ่านแก่งได้ตลอดปี และ บริเวณนี้ชาวบ้านจะนำโพงพางหรือภาษาอีสานเรียกว่าจิบ ในใส่ดักปลา ซึ่งจะได้ช่วงฤดูน้ำลดและหน้าแล้งได้เท่านั้น (กนกวรรณ มะโนรัมย์ และ คณะ, อ้างแล้ว: 5-13)

วัง คือท้องน้ำลึกที่มีพื้นที่ต่อเนื่องจากแก่งต่อแก่ง มีความลึก 6-10 เมตรในช่วงฤดูแล้ง วังเป็นระบบนิเวศใหญ่ซึ่งในท้องน้ำของวังจะประกอบด้วยขุมและคัน ชาวบ้านจะไหลมองเป็นหลักในจุดนี้ในช่วงต้น-กลางฤดูฝน (กนกวรรณ มะโนรัมย์ และคณะ, อ้างแล้ว: 5-14)

เวิน คือบริเวณที่มีลักษณะการไหลของน้ำปะทะสิ่งกีดขวาง ทำให้เกิดน้ำไหลวนหรือน้ำหมุน เกิดได้ทั้งในน้ำลึกบริเวณขุมหรือวังและในน้ำตื้นบริเวณโขดหิน ชาวบ้านนิยมใส่เบ็ดเหยือกหรือเบ็ดตุ้มในบริเวณนี้ (กนกวรรณ มะโนรัมย์ และ คณะ อ้างแล้ว: 5-14)

รูหิน (รุทรมายถึงฮู ในภาษาอีสาน-ผู้เขียน) หินตามแก่งในลำน้ำ จะมีรูหินหรือช่องลอดบ้างเป็นรูหินทะลุ บ้างเป็นรูทึบ บ้างมีรูปร่างกลม แบนหรือรี

หลุมหิน หินที่อยู่ตามแก่งของลำน้ำมูล ส่วนมากจะมีช่องหลุมแตกต่างกันไปเป็นรูปร่างกลมและกลวงลงไปบนพื้นผิวหน้าของหิน

เห่ว คือคันแก่งสูงประมาณ 3-5 เมตร ระดับความสูงไม่สม่ำเสมอ มีลักษณะคล้ายเห่วคันแก่งที่สลับซับซ้อนนี้เหมาะสำหรับเป็นที่ซ่อนของปลา บริเวณเห่วจะมองเห็นฝูงปลากระโดดและ เป็นลวงปลา ที่สำคัญของคนหาปลา

โลกทัศน์อันซับซ้อนของชาวบ้านต่อระบบนิเวศ “ลวงปลา”

การรับรู้และเข้าใจของชาวบ้านต่อระบบนิเวศลวงปลามีความซับซ้อนและหลากหลายมิติ ซึ่งผู้เขียนมาสามารถจำแนกได้ดังนี้

1. ลวงปลามีความสัมพันธ์กับเครื่องมือหาปลาและสภาพน้ำมูลตามฤดูกาล

ชาวบ้านเรียกชื่อลวงนั้นๆตามเครื่องมือประมงที่ใช้ โดยประเภทของเครื่องมือจะสัมพันธ์กับความตื้นลึก มาก/น้อยของน้ำในแต่ละฤดู เช่น ลวงกวด (กวดคืออวนทาบตลิ่งที่เป็นเครื่องมือราคาแพงและต้องการแรงงานคนหลายคนในการลากตึง ลวงกวดจะเป็นพื้นที่ที่ค่อนข้างราบเรียบ ไม่มีหินขรุขระหรือดอไม้ในน้ำ และมีพื้นที่ตลิ่งราบเรียบมากพอ) จะลากกวดช่วงฤดูแล้งเนื่องจากมีตลิ่งและน้ำไม่หลากเอ่อท่วมฝั่ง จากการศึกษาลวงกวดบ้านด่านใหม่ ค. โขงเจียม อ. โขงเจียม พบว่า ลวงกวดมีหลายลักษณะ เช่น ลวงกวดที่ลากบริเวณน้ำลึกที่ภาษาชาว

บ้านเรียกว่า “ขุม”⁷ ลวงกวดที่ลากบริเวณที่ชาวบ้านเรียกว่า “คาด”⁸ เป็นต้น นอกจากนี้ ยังมีลวงที่เรียกชื่อตามเครื่องมือหาปลา เช่น ลวงมอง (ลวงที่ใช้มองหรือข่าย) ลวงคุ่ม (ลาน) ลวงจับ (โพงพาง)⁹ ลวงจัน ลวงลอบ ลวงแห ลวงคุ่ม และลวงเบ็ด เป็นต้น

2. พื้นที่ลวงปลาจะแปรผันตามฤดูกาล

ลวงปลาแต่ละแห่งมิใช่ว่าจะเป็นลวงปลาได้ตลอดทั้งปีทั้งขึ้นอยู่กับฤดูกาลของน้ำ กล่าวคือลวงปลาในฤดูน้ำลด (เริ่มตั้งแต่เดือนมกราคม-เมษายน) เป็นช่วงหน้าแล้ง น้ำมูลใสและไหลช้า ชาวบ้านมักจับปลาในลวงที่อยู่บริเวณแก่งหิน ซึ่งในแก่งหินจะมีทั้งโบก คัน ถ้ำ ขุม รู แหว่น้ำ ลวงเหล่านี้จะใช้เครื่องมือได้หลายประเภท ทั้งขนาดเล็กไปจนถึงขนาดใหญ่ เช่น มอง แห เบ็ด คุ่ม ชาวประมงจะรู้ดีว่าเป็นปลาที่ค้างวัง ที่ไม่ได้อพยพกลับแม่น้ำโขง ลวงปลาหน้าแล้งตามแก่งหินจะหายไปพร้อมกับการปรับเปลี่ยนชนิดของเครื่องมือประมงเมื่อเข้าสู่ช่วงฤดูน้ำแดง หมายถึงฤดูที่น้ำมูลขุ่นเป็นสีปูนที่เกิดจากการชะล้างของดินเพราะเข้าสู่ช่วงหน้าฝน น้ำเริ่มไหลแรง และเชี่ยว ระดับน้ำเพิ่มสูงขึ้นท่วมแก่งทำให้ชาวบ้านเข้าถึงลวงปลาบริเวณแก่งได้ยาก ชาวบ้านจะใช้ลวงปลาบริเวณริมฝั่งหรือกลางแม่น้ำแทน(หากน้ำไม่มากเกินไปจนเกิดอันตรายได้) เครื่องมือที่จับปลาบริเวณลวงริมฝั่งได้แก่ ลอบ จัน เบ็ดประเภทที่อยู่ริมน้ำ หรือไหลมองกลางน้ำ ในจุดที่จะทำได้ พออย่างเข้าสู่ฤดูฝนน้ำหลากท่วมตลิ่งมูล น้ำจะไหลเชี่ยวกรากและหลากออกไปยังป่าริมมูล ลวงปลาต่างๆจะเหลือน้อยลงไปเรื่อยๆและชาวบ้านจะเข้าไปหาปลาได้ลำบากมีความเสี่ยงสูงโดยเฉพาะกลุ่มชาวประมงที่ไม่มีเรือหรือมีเรือแต่ไม่มีเครื่อง ดังนั้นแหล่งหาปลาของชาวบ้านช่วงหน้าน้ำหลากจะอยู่ในลำน้ำสาขาของแม่น้ำมูลและทุ่งนา (กนกวรรณ มะโนรัมย์ และคณะ, อ้างแล้ว: 5-17 – 5-20)

นอกจากจะเรียกลวงปลาตามเครื่องมือการจับปลาที่สัมพันธ์กับขนาดของปลาแล้ว คนหาปลาจะเรียกลวงตามเครื่องมือหาปลาที่สอดคล้องกับฤดูกาลด้วย เช่น ลวงคุ่มปลายอน ชาวบ้านจะนำเครื่องมือที่เรียกว่า คุ่มหรือลาน มาวางบริเวณคัน หรือ คาด เพื่อดักจับปลายอน(ปลาขนาดเล็ก) ซึ่งเป็นปลาที่อพยพมาช่วงแล้งต้นๆปี ถึงช่วงปลายฤดูแล้งต่อต้นฤดูฝนเดือนพฤษภาคม และ การที่จะนำเครื่องมือประมงขนาดโตมาใช้ในแต่ละลวงก็ยังคงมีความแตกต่างกันในเครื่องมือประเภทเดียวกัน เช่น ในช่วงน้ำขึ้น(ต้นฤดูฝน) จะมีปลาน้ำขนาดใหญ่เดินทางผ่านมา ชาวบ้านจะนำเครื่องมือขนาดใหญ่ เช่น บริเวณที่เป็นลวงมอง เช่น ลวงมองบ้านวังสะแบงใต้ อ.โขงเจียม จ.อุบลราชธานี ชาวบ้านทำมองไหล โดยนำมอง(ข่าย) เส้นผ่าศูนย์กลางขนาด 12-14 เซนติเมตร พอถึงช่วงกลางฤดู จะใช้ขนาดมองใหญ่ขึ้นคือเส้นผ่าศูนย์กลาง 14-16 เซนติเมตร

⁷ ลวงขุมสำหรับลากกวดคือ พื้นที่ที่อยู่ใต้น้ำที่อยู่ไม่ห่างจากฝั่งของน้ำมูลซึ่งมีความลึกของน้ำประมาณ 10-15 เมตรขึ้นไป ซึ่งต้องใช้ฮ้อนใหญ่ขนาดลึก 10 วา ความยาวของฮ้อนประมาณ 130-140 วา ราคาฮ้อนคราวๆ 40,000-50,000 บาท ใช้แรงงานคนในการลาก ประมาณ 8 คน ขึ้นไป (สัมภาษณ์พ่อบุญมา กอดแก้ว อายุ 56 ปี วันที่ 21 มิถุนายน 2545 ณ บ้านด่านใหม่ ต.โขงเจียม อ.โขงเจียม จ.อุบลราชธานี เวลา 11.00-13.20)

⁸ คาดคือ พื้นที่ที่เป็นแผ่นดินเรียบอยู่ใต้น้ำ มีความกว้างและยาวจนสามารถที่จะลากกวดได้ น้ำไม่ลึกมาก น้ำไหลเอื่อยๆ กวดที่ใช้ลากบริเวณนี้มักเป็นกวดเล็กกว่ากวดที่ใช้ลากบริเวณที่เป็นลวงขุม (สัมภาษณ์คนเดียวกัน วัน เวลาเดียวกัน)

มาจับปลา เป็นต้น ส่วนในช่วงฤดูแล้งซึ่งปริมาณน้ำน้อยลง ชาวบ้านจะนำเครื่องขนาดต่างๆมาใช้ตามริมฝั่งมูล เช่น บริเวณลวงเบ็ด ชาวบ้านจะใช้เบ็ดเดี่ยวและกางมอหยังหรือมอซำในที่ที่ชาวบ้านเรียกว่าลวงมอ หรือ จันตามริมน้ำและใส่ลอบใหญ่ตามพุ่มไม้ริมฝั่งน้ำ หรือวางจิบ (โพงพาง-เป็นเครื่องมือประมงขนาดใหญ่มีประสิทธิภาพสูงในการจับปลาวางบริเวณร่องน้ำที่อยู่ใต้งังหิน) ณ ลวงจิบ เป็นต้น¹⁰

3. ลวงปลามีความสัมพันธ์กับพื้นที่ทางกายภาพในแม่น้ำมูลและพืชพรรณแวดล้อม

ชาวบ้านจะเรียกลวงปลาจำนวนมากตามลักษณะพื้นที่ทางภูมิศาสตร์ เช่น ลวงขุมบก บ้านหนองโพธิ์ ต. โพธิ์ศรี อ.พิบูลมังสาหาร จ.อุบลราชธานี ซึ่งเรียกชื่อลวงโดยรวมเอาสภาพภูมิศาสตร์คือ “ขุม” กับชื่อต้นไม้ชนิดหนึ่งคือ “ต้นจบก” ที่เกิดอยู่ริมฝั่งมาเป็นชื่อเรียกลวงดังกล่าว¹¹ มารวมกัน หรือ ลวงปลาวังสะแบงใต้ ต.หนองแสงใหญ่ อ. โขงเจียม จ. อุบลราชธานี ซึ่งมีคำว่า “วัง”¹² และ “สะแบง”คือชื่อต้นไม้ ที่อยู่บริเวณหมู่บ้านวังสะแบงใต้ มารวมกัน และเหตุผลที่มีคำว่า “สะแบงใต้” เพราะเป็นที่ตั้งของหมู่บ้านสะแบงใต้(ชาวบ้านตั้งชื่อหมู่บ้านของตนว่าวังสะแบงใต้เพราะมีต้นสะแบงใหญ่อยู่ริมน้ำมูล) อย่างไรก็ตามแม้ชื่อเรียกลวงจะเรียกตามเงื่อนไขที่มีทางกายภาพและชีวภาพแต่ลักษณะการใช้ลวงบริเวณนี้ก็ยังคงอยู่กับเครื่องมือประมงที่ต้องสัมพันธ์กับกระแสน้ำ ระดับน้ำในแต่ละฤดูกาลเช่นกัน

4. ลวงปลามีความสัมพันธ์กับความชุกชุมของปลาบางชนิด และเหยื่อของปลา

ชาวบ้านจะเรียกชื่อลวงปลาตามชนิดปลาที่พบบ่อยๆและมีปริมาณมาก ที่มีอยู่ ณ ที่ใดที่หนึ่ง เช่น ลวงขุมปลาคองบ้านแสนตอ ต.กุดชุมพူ อ.พิบูลมังสาหาร จ. อุบลราชธานี ซึ่งเหตุที่เรียกว่าลวงขุมปลาคองเพราะชาวบ้านจะหาปลาคองและปลาคองกรายได้มากกว่าปลาชนิดอื่นๆ (เช่น ปลาเค็ง) โดยที่ชาวบ้านสามารถใช้เครื่องมือหลายชนิดในการดักจับปลาคองและปลาคองกราย เช่น เบ็ดราว ลอบ จันและ มอ เป็นต้น ซึ่งบริเวณขุมปลาคองนี้มีลักษณะเป็นวังน้ำลึกและมีขุมหินใต้น้ำ¹³ นอกจากนี้ คณะนักวิจัยไทยบ้านสมัชชาคนจนกรณีปากมูล และเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้ (อ้างแล้ว: 39) ยังพบว่า ฤดูกาลที่สัมพันธ์กับเหยื่อปลาจะนำไปสู่การเป็นลวงหาปลาได้เช่นกันเพราะการจับปลาแต่ละชนิดได้หรือไม่ขึ้นแหล่งหากินของปลาต้องมีอาหารตามธรรมชาติที่ปลาชอบกิน เช่น ปลาหลายชนิดจะกิน เทา(สาหร่ายสีเขียว) ได้แก่

¹⁰ ข้อมูลจากการสนทนากลุ่มย่อยจากชาวประมงที่นั้งรอการไหลมอ บริเวณ ลวงปลาวังสะแบงใต้ อำเภอโขงเจียม วันที่ 3 กรกฎาคม 2545 เวลา 12.00-13.00 น.

¹¹ สัมภาษณ์นายสอน สมชัย อายุ 67 ปี บ้านโพธิ์ศรี ต. โพธิ์ศรี อ. พิบูลมังสาหาร จ.อุบลราชธานี วันที่ 6 มกราคม 2545 เวลา 09.45-11.20 น.)

¹² วังคือ บริเวณน้ำลึกที่มีพื้นที่ลึกเกินบริเวณกว้างและยาวตามลำน้ำมูล เช่น มีความยาวติดต่อกันราวๆ 1.5-3 กิโลเมตร ลึกราวๆ 5-10 เมตร และมักจะอยู่ระหว่างแก่งหินสองแก่ง ซึ่งแก่งจะเป็นตัวกำหนดขอบเขตของวังน้ำได้เป็นอย่างดี ได้วังแต่ละแห่งจะมีหินอยู่ข้างล่าง ซึ่งมีทั้งหิน ดิน และทราย (สัมภาษณ์คนเดียวกัน วัน เวลาเดียวกัน)

¹³ สัมภาษณ์นายไสว สายศรี อายุ 63 ปี บ้านแสนตอ ต.กุดชุมพู่ อ.พิบูลมังสาหาร จ.อุบลราชธานี วันที่ 3 มีนาคม 2545 เวลา 13.15-15.30 น)

ปลาชวย ปลาอีตุ้ม และปลาปาก เป็นต้น เทาเหล่านี้จะเกิดตามแก่งหินเท่านั้นระหว่างเดือนมกราคมถึงเดือนเมษายน เป็นช่วงแล้งที่แม่น้ำมูลใส มีแสงสว่างส่องลงไปถึงยังพื้นหินตามแก่งได้น้ำได้ เช่น ที่บริเวณ โบกหิน เทาปลาเหล่านี้จะเติบโตในโบก ปลาชวย หรือปลาปากนิยมมากินเทาในช่วงแล้ง ชาวบ้านจะเรียกว่าลวงปลา และใช้เบ็ดโบกหย่อนลงไปในโบกหรือถ้ำนั้น หากเลยช่วงแล้งไปแล้วการหาปลาบริเวณนี้จะหมดไปเพราะน้ำท่วมแก่งและเทาถูกกระแสน้ำพัดพาหายไปจากโบกหรือถ้ำ ดังนั้นลวงปลาที่สัมพันธ์กับเหยื่อปลาจึงเป็นลักษณะลวงชั่วคราว หมุนเวียนไปตามฤดูกาล (รายละเอียดตามที่อธิบายในข้อ 2 แล้ว)

ผู้เขียนเห็นว่า ลวงปลาถือเป็นศูนย์กลางทางสังคม (social centrality) ของชาวบ้านแถบนี้ และลวงปลาทำให้ชาวบ้านมีอาชีพเป็นชาวประมงมากกว่าการเป็นชาวนา เพราะเมื่อเปรียบเทียบกับทรัพยากรที่หนาแล้ว ลวงปลาช่วยสร้างอัตลักษณ์ทางสังคมเด่นชัดกว่า อัตลักษณ์ที่เด่นชัดนี้ถูกกำหนดจากตำแหน่งแห่งที่ทางสังคมหรือศูนย์กลางทางสังคมที่เป็นแหล่งปฏิบัติการเฉพาะ (Situating practice) ของกลุ่มคนหาปลา คือ “ลวงปลา” ซึ่งเป็นแหล่งปฏิบัติการเฉพาะนี้ทำให้เห็นว่าชาวปากมูลมีความเหมือนกันเองและแตกต่างไปจากกลุ่มอื่นๆ ในสังคม ดังที่ Gupta and Ferguson (1997) ชี้ว่าอัตลักษณ์คือการมีความเหมือนกันของกลุ่มเดียวกันและการเห็นความแตกต่างของกลุ่มตนเมื่อมีความสัมพันธ์กับกลุ่มอื่นๆ อย่างไรก็ตาม Hetherington, (1998) เห็นว่าศูนย์กลางทางสังคมที่มีหลากหลายศูนย์ทำให้ปฏิบัติ/แสดงออก/นำเสนอตัวตนของแต่ละกลุ่มต่างกันออกไป ทำให้อัตลักษณ์ในสังคมจึงมีความแตกต่างหลากหลายรูปแบบ และฉลาดชาย รมิตานนท์ (อ้างใน วันดี สันติวุฒิมะ 2545: 219-247) เห็นว่าอัตลักษณ์ในสังคมไม่จำเป็นต้องเหมือนกันทั้งหมดหากแต่มีความหลากหลายที่ประกอบกันขึ้นมาเป็นพวกเรากลุ่มเรา อัตลักษณ์เป็นสิ่งที่สร้างขึ้นโดยสังคมมิใช่เป็นไปตามธรรมชาติกำหนด ดังนั้นอัตลักษณ์จึงจำเป็นต้องมีกระบวนการสร้างความเหมือนระหว่างกลุ่มพวกเขาพวกเรา จำแนกแยกแยะความเหมือนความต่างควบคู่กันไป

ดังนั้น ปัจจัยด้านระบบนิเวศประมง “ลวงปลา” จึงน่าจะเป็นตัวกำหนด (Signifier) อัตลักษณ์ทางเศรษฐกิจและสังคมของผู้คนที่อยู่ริมฝั่งแม่น้ำมูลให้ชาวบ้านเป็นชาวประมงมากกว่าการเป็นชาวนา ยศ สันตสมบัติ (2545) อธิบายว่า การขนานนามบุคคลหรือกลุ่มบุคคลว่าเป็นอะไรอย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วอธิบายจำแนกแยกแยะให้เห็นถึงสาระหรือแก่นสารของอัตลักษณ์ทางสังคมของคนเหล่านั้นก็คือ การสร้างภาพตัวแทนเชิงสัญลักษณ์ (Symbolic representation) ของกลุ่มคนหรือชุมชนนั้นและภาพตัวแทนนี้ได้รับการยอมรับโดยความเคยชิน (กรณีเรียกขานชาวบ้านในสามอำเภอนี้ว่าชาวนาโดยมิได้ศึกษาและเข้าใจบริบทแวดล้อมทางนิเวศ เศรษฐกิจและสังคม ซึ่งทั้งที่ความจริงแล้วพวกเขาคือชาวประมง-ผู้เขียน) ซึ่งเป็นการนิยามโดยรัฐทำให้ภาพตัวแทนนี้ไม่สอดคล้องกับความเป็นจริงหรือจริงบางส่วนเท่านั้น ดังนั้นการจำแนกความแตกต่างของชาวประมงในแถบแม่น้ำ มูลตอนล่างให้แตกต่างจากชาวนาทั่วไปจะเห็นได้ชัดเจนเมื่อเปรียบเทียบกับชาวบ้านกับชาวบ้านกลุ่มอื่นๆ ที่อยู่ในระบบนิเวศที่ต่างกันไป

ดังนั้น ลวงปลาจึงเป็นพื้นที่ทางสังคม (social space) ที่สะท้อนโลกทัศน์ ระบบความคิด ความรู้และความเข้าใจอันซับซ้อนของชาวบ้านที่มีต่อธรรมชาติแวดล้อมที่มาจากประสบการณ์ และความสัมพันธ์ของชาวกับระบบนิเวศแม่น้ำมูล ดังนั้นลวงปลาจึงเป็นเสมือนพื้นที่ทางสังคม (Social space) เพราะเป็นพื้นที่ที่เป็นตัวสื่อ (Signifier) ในการสร้างอัตลักษณ์ความเป็นชาว ประมงให้เด่นชัดยิ่งขึ้น ได้แก่การสร้างองค์ความรู้อย่างเป็นระบบและซับซ้อนเกี่ยวกับระบบ นิเวศและนิเวศประมงพื้นบ้านที่สัมพันธ์กับลวงปลา การใช้สิทธิและการจัดการทรัพยากรลวง ปลาในฐานะที่เป็นทรัพยากรส่วนรวม (Common property) ที่มีการจัดการมิใช่ทรัพยากร สาธารณะ (Open access) ที่ขาดระบบการจัดการ การสถาปนาอำนาจและสร้างคุณค่าและศักดิ์ ศรีของคนหาปลา และอัตลักษณ์เหล่านี้นำไปสู่การสร้างความมั่นคงทางเศรษฐกิจและสังคมของ ชาวประมงเพราะการพึ่งพาทรัพยากรปลาเป็นหลักมายาว นาน ซึ่งจะได้กล่าวต่อไปในบทความ นี้

สิทธิการเข้าถึงและการจัดการทรัพยากร “ลวงปลา”

การได้ใช้และการเข้าถึงลวงปลามักจะเป็นไปตามข้อกำหนดทางจารีตประเพณีที่ยอมรับ และเห็นพ้องต้องกันของคนในท้องถิ่น อย่างไรก็ตามการเข้าถึงทรัพยากรลวงปลานอกจากจะถูก กำหนดโดยปัจจัยด้านธรรมชาติเพราะลวงปลาเกิดขึ้นไม่ได้หรือปรากฏตามสภาพธรรมชาติใน แต่ละฤดูกาล ดังที่อธิบายมาแล้ว การเข้าถึงลวงปลายังกำหนดโดย การใช้สิทธิสองรูปแบบคือ หนึ่ง การเข้าถึงและครอบครองลวงปลาของครอบครัว/เครือญาติ และ สอง สิทธิของชุมชนใน การใช้ลวง

รูปแบบที่หนึ่ง: สิทธิการเข้าถึงและการใช้ลวงปลาของส่วนบุคคล

มีลวงปลา 4 ประเภทได้แก่ ลวงจิบ ลวงลอบ ลวงกวด และ ลวงจั้น ที่รับรู้ของชาว ประมงในแม่น้ำมูลว่าเป็นลวงปลาของครอบครัวที่เป็นมรดกตกทอดกันมา (Ancestral rights) มิใช่ของส่วนรวมทำให้เกิดการกีดกันสิทธิ์ (Exclusive rights) ผู้อื่นในการใช้ภายใต้เงื่อนไขหลาย ประการ ได้แก่ ลวงปลาเหล่านี้มักมีปลาที่ชุกชุมกว่าลวงอื่นๆ โอกาสเสี่ยงที่จะไม่ได้ปลามีน้อย มากทำให้เจ้าของลวงจะไม่ค่อยให้ผู้อื่นมาใช้ลวงได้ การใช้ลวงดังกล่าวมีเงื่อนไขพิเศษเกี่ยวกับ เครื่องมือคือมักจะต้องอาศัยผู้มีความชำนาญพิเศษในการใช้เครื่องมือ เช่น การนำจิบไปวางที่ แปนน้ำซึ่งเป็นร่องบริเวณแก่งหินน้ำไหลแรงและมักอยู่กลางแม่น้ำ ต้องมีเรือขนาดใหญ่ ทนทาน ระยะหลังมักเป็นเรือแบบมีเครื่องยนต์ มีความรู้เรื่องความแรงของกระแสน้ำ และผู้จะนำจิบไป วางต้องแข็งแรงมากและดำน้ำเก่ง หรือการลากกวดที่ต้องใช้ทุนหรือแรงงานมากเครื่องมือชนิด อื่นๆ เช่น การลากกวดต้องการแรงงานอย่างน้อย 5-7 คน เป็นต้น นอกจากนี้การมอบสิทธิการ ใช้จากรุ่นต่อรุ่นกันมาของสายครอบครัวยังเป็นการกีดกันสิทธิตระกูลอื่นๆมาใช้ลวงอีกด้วย

จากการศึกษา พบว่าลวงทั้งสี่ลวงนี้มีได้มีจำนวนหรือใช้พื้นที่มากมายเมื่อเปรียบเทียบกับลวงที่เป็นของส่วนรวม เช่น ลวงแห ลวงข่าย(มอง) ลวงตุ้มหรือลวงเบ็ด เพราะข้อจำกัดของ ระบบนิเวศของลวงเองและสภาพทางสังคมของเจ้าของลวง เช่น ลวงจิบจะมีได้เฉพาะแก่งหินที่มี แปนน้ำเท่านั้นซึ่งมีไม่มากนัก ทั้งสามอำเภอในพื้นที่ศึกษามีเจ้าของลวงจิบไม่เกิน 20-30 ราย

ลวงกวาดจะมีเฉพาะบริเวณแม่น้ำมูลที่ได้ท้องน้ำราบเรียบสามารถลากกวาดโดยไม่ถูกคอไม้หรือคันหินขรุขระที่มุดากวาดให้เสียหาย และมีพื้นที่ริมฝั่งราบไม่รกหรือสูงชันเพราะต้องการพื้นที่ที่จะวางกวาดและดึงกวาดเข้าฝั่ง ลวงกวาดในสามอำเภอมีไม่เกิน 25 ราย ส่วนลวงจันและลวงลอบก็เช่นเดียวกันคือมีจำนวนชาวบ้านไม่มากนักที่ครอบครองลวงเหล่านี้ จากการเก็บข้อมูลช่วงการเปิดประจักษ์บายน้ำเขื่อนปากมูล (ระหว่างวันที่ 13 มิถุนายน 2544-14 มิถุนายน 2545) พบว่า ชาวบ้านนำสิทธิการใช้การครอบครองลวงของครอบครัวกลับมาใช้อีก หลายครอบครัวมีการจับจองพื้นที่หาปลาซึ่งเป็นแหล่งเดิมของครอบครัวตน(ก่อนที่มิจะมีเขื่อน) พอแก่งหินโผล่ (หลังจากเปิดประจักษ์บายน้ำ)เจ้าของเดิมจะจำได้แล้วมาจับจองที่เดิมของตน ซึ่งจะเป็นการใช้เครื่องมือหาปลา 4 ประเภทที่มีเจ้าของจับจองจุดหาปลา เช่น การใส่จิบจะใส่บริเวณร่องน้ำที่ภาษาท้องถิ่นเรียกว่า “แปวน้ำ” ลอบ และ จันใหญ่จะใส่บริเวณริมฝั่งมูล ส่วนกวาดจะลากบริเวณพื้นที่ที่มีตลิ่งกว้างและมักเป็นที่นาที่ติดกับลำน้ำมูลของผู้คน หรือบางคนจะซื้อที่ริมมูลให้และใช้ลากกวาดเป็นหลักโดยเฉพาะชาวบ้านแถบหมู่บ้านด่านเก่าและด่านใหม่ ค.โขงเจียม ในเขตตัวเมืองโขงเจียม (กนกวรรณ มะโนรมย์ และ คณะ อ้างแล้ว: 5-21 - 5-27)

อย่างไรก็ตาม สิทธิการใช้เครื่องมือเหล่านี้บริเวณพื้นที่ที่คนของแต่ละครอบครัวจับจองและสืบทอดกันมานี้ สามารถอนุญาตให้ญาติพี่น้อง (สิทธิร่วมของเครือญาติ-คณะนักวิจัยไต้หวัน สมาชิกคนจนกรณีปากมูล และเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้)หรือชาวบ้านอื่นๆมาใช้ประโยชน์ได้เมื่อเจ้าของพื้นที่นั้นอนุญาตให้ใช้เมื่อเจ้าของไม่ใช้หรือเจ้าลวงเลิกใช้เป็นฤดูกาลหรือ 1-3 ปี ผู้อื่นจะมาใช้สิทธิแทน เมื่อมีคนใหม่มาใช้สิทธิแทนผู้เป็นเจ้าของเดิมก็หมดสิทธิในการครอบครองลวงนั้นๆไป(คณะนักวิจัยไต้หวันสมาชิกคนจนกรณีปากมูล และเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้ อ้างแล้ว: 45-46) ซึ่งสะท้อนให้เห็นอัตลักษณ์ด้านการใช้สิทธิลวงปลาที่ซ้อนทับกัน ดังนั้นสิทธิของปัจเจกในลวงปลา 4 ประเภทนี้ดูเหมือนจะแสดงนัยของสิทธิผูกขาด (Exclusive rights)ก็ตาม ขณะเดียวกันก็แสดงนัยของการไม่กีดกันกลุ่มคนอื่นๆและมีใช้สิทธิเชิงเดี่ยวที่ผู้ถือครองสิทธินั้นจะมีความเบ็ดเสร็จเด็ดขาดแต่เพียงผู้เดียวในการเข้าถึงและการใช้ทรัพยากรลวงปลา ดังที่อานันท์ กาญจนพันธ์ (2544:124) อธิบายว่า สิทธิในการเข้าถึงการจัดการและการควบคุมการใช้ทรัพยากร “ไม่จำเป็นต้องเป็นสิทธิผูกขาดเสมอไป หากแต่สามารถผสมผสานสิทธิประเภทต่างๆ ได้อย่างหลากหลาย เพราะในความเป็นจริงทางสังคมแล้วสิทธิต่าง ๆ นั้นสามารถซ้อนทับกันได้ (Complexity of Rights)”

2. สิทธิการเข้าถึงลวงปลาของชุมชน

คนหาปลาต่างรับรู้ว่ามีสิทธิในการใช้ลวงปลาเพราะเป็นทรัพยากรส่วนรวม (common property) เช่น ลวงเบ็ดประเภทต่างๆ ลวงมอ ลวงคุ่ม ลวงแห ลวงอีหลง และอื่นๆ ชาวบ้านทั้งที่อยู่บ้านใกล้ไกลจะเข้ามาใช้ลวงปลาเหล่านี้ได้เสมอภาคกันเพราะมักจะได้ยินข่าวประมงแม่น้ำมูลพูดกันเสมอคือ “ลำน้ำมูลเป็นของทุกคน ใครเข้ามาหาปลาก็ได้” (คณะนักวิจัยไต้หวันสมาชิกคนจนกรณีปากมูล และเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้ อ้างแล้ว: 45) การใช้

ลวงปลาเหล่านี้จะใช้โดยยึดหลักผู้มาก่อนใช้ก่อนโดยการสังเกตเห็น “ป้อม” ¹⁴ ซึ่งป้อมนี้จะบ่งบอกถึงสิทธิของผู้กำลังใช้เครื่องมือหาปลาในแม่น้ำ นอกจากนี้ผู้เขียนยังมีตัวอย่างการใช้สิทธิส่วนรวมที่เห็นได้ชัดเจนคือการไหลมอม ในกรณีการไหลมอมที่ลวงดังและใหญ่ที่สุดแห่งหนึ่งคือลวงปลาวังสะแบงได้ อ.โขงเจียม จ.อุบลราชธานี รายละเอียดดังนี้

ลวงวังสะแบงได้เป็นลวงที่สำคัญสำหรับกิจกรรมประมงที่เรียกว่า “การไหลมอม” ¹⁵ ซึ่งหมายถึง การนำมอมไปทางขวางลำน้ำบริเวณที่เรียกว่า “วังน้ำ” ซึ่งจะต้องเป็นน้ำไหลเท่านั้นแต่ไม่เชี่ยวกรากและน้ำไม่เอ่อท่วมตลิ่งโดยมากจะเป็นต้น-กลางฤดูฝน ประมาณ ระหว่าง กลางเดือนพฤษภาคม-สิงหาคม (จะไหลมอมได้ช่วงเวลาน้ำไหลตามธรรมชาติเท่านั้น ดังนั้นหลังการสร้างเขื่อนปากมูลแล้วชาวบ้านไม่ได้ไหลมอมอีกเลยเพราะน้ำมูลนิ่งเนื่องจากมีเขื่อนปากมูลกั้น) ท้องน้ำบริเวณที่จะไหลมอมจะต้องราบเรียบไม่ขรุขระมีหินหรือคอไม้ เช่น ท้องน้ำเป็นแผ่นหินเรียบ ดิน หรือทราย โดยผู้ที่นำมอมไปทางจะค่อยๆ ปล่อยมอมบริเวณกลางแม่น้ำ จากนั้นจะพายเรือออกไปเรื่อยๆ (มืออีกข้างหนึ่งจึงค่อยๆ ปล่อยมอมลงน้ำ) จนเกือบถึงริมฝั่งน้ำมอมจะกางเสร็จพอดี จากนั้นจะค่อยๆ พายเรือตามน้ำขึ้นไปเรื่อยๆ แล้วถือหางมอมอีกข้างหนึ่งไว้เป็นการกางมอมขวางแม่น้ำหรือที่ชาวบ้านว่า “ไหลมอมทวนน้ำมาปะทะกับปลาที่ว่ายตามน้ำมา” พอพายเรือไปจนถึงจุดสิ้นสุด ณ จุดที่จะต้องกุมมอม ซึ่งมักจะสุดวังน้ำที่สามารถไหลมอมได้ (มักจะเป็นจุดท้ายสุดอีกด้านหนึ่งของวังน้ำพอดี) จากนั้นจะค่อยๆ ดึงหรือกุมมอมขึ้นเรือ นำเรือกลับไป ณ จุดเริ่มต้น เพื่อไหลมอมอีกรอบถัดๆ ไป จำนวนรอบการไหลมอมจะได้มากหรือน้อยในแต่ละวันนั้นขึ้นอยู่กับหลายปัจจัย เช่น ความเร็วและแรงของกระแสน้ำ จำนวนผู้มาไหลมอม การมีเรือแจว หรือเรือมีเครื่องยนต์ เช่น น้ำไหลแรงและมีเรือที่มีเครื่องยนต์จะได้อรอบการไหลมากกว่า ¹⁶

ก่อนจะไหลมอมต้อง ทำความสะอาดลวงมอมก่อนคนถิ่นนี้เรียกว่า การ “ชาวลวง” คือร่วมแรงทำความสะอาดลวงมอมก่อนจะไหลมอมจะทำทุกปีก่อนการไหลมอมโดยความร่วมมือของชาวประมงที่จะมาไหลมอมที่ลวงเดียวกันนี้ ¹⁷ เมื่อเริ่มการไหลมอม ชาวบ้านจะตั้งกติกากัน

¹⁴ ป้อมคือเครื่องหมายที่ทำจากวัสดุหลายอย่างเช่น โฟม ขาดน้ำพลาสติก ไม้หรืออื่นๆ ชาวบ้านจะมาทำเป็นชิ้นเล็กๆ (ถนนวรรณ มะโนมย์ 2545 การสังเกตการณ์หาปลาของชาวบ้านปากมูล กรกฎาคม 45) แล้วนำมามัดติดกับเครื่องมือโดยเฉพาะมอมเพื่อหมายบอกตำแหน่งว่าเครื่องมือของตนนั้นอยู่ตรงไหนขณะเดียวกันก็ส่งสัญญาณบอกชาวประมงอื่นๆ ว่าบริเวณนี้มีเครื่องมือประมงวางแล้วไม่ควรมาวางซ้อนทับกัน (คณะนักวิจัยไทบ้านสมัชชาคนจนกรณีปากมูล และเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้ อ้างแล้ว: 45)

¹⁵ ข้อมูลการไหลมอมเก็บช่วงการทดลองการเปิดประตูเขื่อนปากมูล (13 มิถุนายน 44-14 มิถุนายน 45 (เก็บข้อมูลโดย ถนนวรรณ มะโนมย์-ผู้วิจัย)

¹⁶ (สัมภาษณ์ นายสง จันทรธิบ อายุ 53 ปี บ้านคันลิม(เคยอยู่บ้านวังสะแบงได้แต่ย้ายไปอยู่กับภรรยา ณ บ้านคันลิม แต่มาไหลมอมที่ลวงวังสะแบงได้ทุกปี) ต. ทรายมูล อ. พิบูลฯ นางลา ชันระเวศ อายุ 62 ปี บ้านวังสะแบงได้ (แม่ใหญ่ผู้มาดูเรือของคนที่ถูกไว้ข้างริมฝั่งวังสะแบงได้ และเล่าว่าสามีผ่าตัดต้องรอพักฟื้นคงจะไม่ได้ไหลมอมในปีนี้ ให้ลูกชายมาไหลแทน) และ นายสง่า แสนโสม อายุ 45 ปี บ้านวังสะแบงเหนือ (นอนรอจะไหลมอมที่ท่าหน้า) และ การสังเกตการณ์ การไหลมอม ณ ลวงมอมวังสะแบงได้ วันที่ 3 กรกฎาคม 2545 เวลา 10.00-13.45 น.)

¹⁷ สัมภาษณ์นางสมปอง เวียงจันทร์ อายุ 50 กว่า ปี วันที่ 12 กรกฎาคม 2545 เวลา 16.00-18.00 น ขณะที่นักวิจัยไปไหลมอมด้วย ณ ลวงไหลมอมวังสะแบงได้

บ้านในการไหลมือง คือการจัดคิวการไหลมือง¹⁸ โดยจะไหลฝั่งใดก็ต้องไปเข้าคิวกันเองในแต่ละฝั่ง การจัดคิวจะเป็นไปตามธรรมชาติ ชาวประมงผู้ใดมาก่อนก็ได้ไหลมืองก่อน ผู้ที่มาทีหลังหรือลำดับที่สองลงไปต้องรอให้ผู้มาก่อนตกมือง (หย่อนมืองลงน้ำ) และไหลห่างออกจากผู้ที่สองประมาณ 30-40 เมตร จึงจะลงไหลต่อได้ไม่เช่นนั้นมองของผู้แรกจะเกี่ยวพันกับผู้ที่มาไหลลำดับที่สอง ชาวบ้านจะไม่แข่งคิวกันเพราะถือว่าใครมาก่อนย่อมได้ไหลก่อนเสมอ ถือเป็นกฎตามธรรมเนียมชาวบ้านที่เคยทำมาแบบนั้น การแข่งคิวกันจึงแทบไม่มีนอกเสียจากมีความจำเป็นต้องรีบเร่งไปทำธุระอื่นๆ สำคัญ ผู้มาหลังจะขอมผู้มาก่อนถ้าผู้มาก่อนอนุญาตจึงจะไหลได้ การไหลมืองโดยระบบคิวนี้นักชาวบ้านกล่าวว่ามีความเป็นธรรมแก่ชาวบ้านทุกคน

จากข้อมูลข้างต้น สามารถกล่าวได้ว่า ระบบคิวการไหลมืองคือการเข้าถึงทรัพยากรปลาที่ค่อนข้างจะเท่าเทียม ถ้อยทีถ้อยอาศัยและเกื้อกูลกันของผู้หาปลาลงเดียวกัน ระบบคิวนี้นายไปเมื่อไม่สามารถไหลมืองได้เนื่องจากเขื่อนปากมูลเพราะน้ำในแม่น้ำมูลเอ่อท่วมสูงและน้ำไม่ไหลเหมือนธรรมชาติเดิม (เขื่อนสร้างเสร็จและปิดแม่น้ำมูลตั้งแต่ปี 2537 เป็นต้นมา) แต่การไหลมืองและระบบคิวการไหลได้กลับมาอีกครั้งหลังการทดลองการเปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล (มิถุนายน 2544-กรกฎาคม 2545) ดังนั้น ทั้ง ระบบคิว และ การร่วมมือกันชาวลงมือง เป็นกลไกสำคัญในการรักษาสังคมประมงให้รอดและ ซึ่งกิจกรรมนี้สะท้อนให้เห็นอัตลักษณ์การเข้าถึงสิทธิของส่วนรวมในการจัดการและควบคุมการใช้ทรัพยากร ซึ่งใครจากหมู่บ้านไหนก็มาไหลมืองได้โดยไม่มีการกีดกันแต่ต้องมีกติการ่วมกันในการใช้ ดังนั้นการไหลมืองจึงเป็นการช่วยเหลือชาวประมงทุกคนที่ต้องการมาไหลมืองไม่ว่าคนกลุ่มนั้นจะเป็นใคร (ผู้มีเรือแจวคือผู้มีฐานะไม่ดี ผู้เรือมีเครื่องคือผู้มีฐานะดี) ก็สามารถเข้าถึงปลาได้เช่นกัน อานันท์ กาญจนพันธุ์ อธิบายถึงสิทธิการใช้และการจัดการทรัพยากรในท้องถิ่นว่าเป็น “สิทธิชุมชนที่ช่วยสร้าง หลักประกันไม่ให้เกิดการกีดกันสิทธิและอำนาจที่พึงมีพึงได้ของทุกกลุ่มชนและส่งเสริมให้เกิดการมีส่วนร่วมของทุกกลุ่มชนอย่างเท่าเทียมกัน” (2544: 157-158) ซึ่งสิทธิดังกล่าวนี้จะสามารถสร้างความเท่าเทียมได้จะต้องอาศัยกฎกติกาที่สังคมท้องถิ่นผู้ใช้พื้นที่สาธารณะลงปลากำหนดขึ้นมานั่นเอง ประการต่อมา ความเท่าเทียมกันในการใช้ลงปลาที่ “วังสะแบงได้” มาจากรากเหง้าความเป็นมาของชุมชนท้องถิ่นอันได้แก่ ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนเก่ากับชุมชนใหม่ คนในชุมชนใหม่โดยมากเป็นลูกเป็นหลานของคนในชุมชนดั้งเดิมทั้งสิ้น เช่น ชุมชนวังสะแบงได้ วังสะแบงเหนือ และ วังใหม่ เป็นต้น

¹⁸ ผู้วิจัยเห็นชาวประมงที่จอดเรือริมฝั่งมูลโดยอาศัยต้นไม้ยะราบยักษ์หนาที่บึงแดดยามบ่าย (ชาวบ้านที่มาไหลมืองวันนี้ต่างพูดว่าไมยะราบยักษ์มีหลังจากการสร้างเขื่อน) แต่เดิมเป็นไม้อื่นๆ โดยเฉพาะป่าไผ่ และไม้อื่นๆ (พวกเขาจอดเรือเป็นกลุ่มๆ กลุ่มละประมาณ 3-14 ลำ แต่ละกลุ่มจะจอดเรียงกันเป็นแถว กลุ่มหนึ่งๆ มีทั้งมาจากบ้านเดียวกัน และจากหลายหมู่บ้าน เช่น กลุ่มที่มาจากบ้านสุวรรณวาริ 3 คน (บ้านนี้ตั้งอยู่ทางฝั่งขวาของน้ำมูล- ฝั่งซ้ายหรือขวานั้นพิจารณาจากการหันหน้าไปตามน้ำไหลเป็นหลัก) กำลังรอจะไหลมืองอยู่ฝั่งขวาของแม่น้ำ นอกนั้นมาจากบ้านสุวรรณวาริ (หรือเรียกชื่อว่าบ้านคันทนทอ - บ้านนี้ตั้งอยู่ทางฝั่งขวาของน้ำมูลเช่นกัน) บ้านวังสะแบงได้ บ้านวังสะแบงเหนือ บ้านผาประตู่ทอง และ บ้านคอนสวรรค์ (หมู่บ้านเหล่านี้ตั้งอยู่ฝั่งซ้ายของแม่น้ำมูล)

ความรู้ อำนาจ เครือญาติ และศักดิ์ศรีแห่งชาวประมง

ชาวบ้านมีความรู้เกี่ยวกับประมงพื้นบ้านอย่างเป็นระบบและถ่ายทอดความรู้ดังกล่าวแก่ลูกหลานมาช้านาน (ความรู้เหล่านี้ค่อยๆ สูญหายไปเป็นจำนวนมากเมื่อการสร้างเขื่อนปากมูล ชาวบ้านนำความรู้เกี่ยวกับประมงกลับมาใช้เมื่อประตูเขื่อนปากมูลถูกเปิดออกเป็นระยะเวลา 1 ปีที่ผ่านมา เช่น การใช้และการเคารพสิทธิกันและกันในการใช้เครื่องมือ ในปริมาณที่เพิ่มขึ้นมากขึ้นหลังจากมีการเปิดประตูเขื่อนปากมูล เช่น การใช้หมองไหลช่วงต้นฤดูฝน การใช้แหทอดตามแก่ง การใส่ตุ้มลานตามวังและชุมปลาต่างๆ การลากกวาด และการใช้เครื่องมือประเภทที่ต้องใส่ได้ตามแก่งหินที่ไหลขึ้นมาช่วงเปิดประตู และ ฯลฯ และ การนำเครื่องมือประมงบางอย่างที่เลิกใช้แล้วมาใช้อีกครั้ง เช่น การใช้จิบช่วงปลายฤดูฝน การไหลมองต้นฤดูฝน และการใช้ตุ้มปลา ยอน เป็นต้น) (กนกวรรณ มะโนรัมย์และคณะ อ้างแล้ว) ดังคำกล่าวของนายดำ ชาคะพันธ์ แห่งบ้านดอนชีเวิน ต.คันไร่ อ.สิรินธร จังหวัดอุบลราชธานีดังนี้

“จะหาปลาอะไรก็ต้องรู้จักปลาตัวนั้น...ต้องรู้จักถึงพฤติกรรมของปลา ฤดูกาลอพยพ แหล่งที่อยู่ของปลา อาหารของปลา รู้ว่าปลาชอบอะไรไม่ชอบอะไร ปลากินเหยื่ออะไรบ้างกินเหยื่อเป็นหรือเหยื่อตายชอบอยู่ตรงไหน ชอบอยู่ตามผิวน้ำ อยู่กลางน้ำหรือใต้ท้องน้ำ ในรอบวันหนึ่งๆ ปลาออกหากินเมื่อไรจึงจะสามารถจับปลานั้นได้ ...เครื่องมือถูกสร้างขึ้นให้มีความแตกต่างกันไป มีความเฉพาะเจาะจงในการจับปลาแต่ละชนิด...” (คณะนักวิจัยไทบ้านสมัชชาคนจน กรณีเขื่อนปากมูล และเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้, อ้างแล้ว:37)

จากข้อมูลสนาม พบว่าความรู้ของชาวบ้านปากมูลมาจากการปรับตัวเข้ากับระบบนิเวศแม่น้ำมูล (ดังที่ได้อธิบายความรู้เกี่ยวกับความซับซ้อนของระบบนิเวศและลงปลา) และทรัพยากรเรื่องปลาและลงปลา ซึ่งเป็นความรู้ท้องถิ่นของชาวบ้านปากมูลที่สัมพันธ์กับระบบนิเวศแม่น้ำมูล ก่อนการสร้างเขื่อนปากมูล ชาวบ้านนำความรู้ดังกล่าวเป็นฐานสำคัญต่อการสร้างความมั่นคงทางอาหาร ทางสังคมวัฒนธรรม เศรษฐกิจเพราะคนส่วนมากในอดีตการสร้างเขื่อนปากมูลจะมีฐานะค่อนข้างดี ความรู้เรื่องปลาและลงปลาทำให้เกิดวัฒนธรรมแห่งการพึ่งพาและพึ่งพิงแลกเปลี่ยนและแบ่งปันทรัพยากรปลา ระหว่างครอบครัวเครือญาติใน นอกชุมชน และระหว่างชาวบ้านที่อยู่ไกลออกไปตามแม่น้ำสาขาของแม่น้ำมูลหมู่บ้านโคก เช่นวัฒนธรรมข้าวแลกปลาปลาแลกข้าวกับชาวบ้านโคก(คนทำนา) วัฒนธรรมเสี้ยวเหยเกยอีกที่เกิดขึ้นเพราะการให้/การแลกปลา วัฒนธรรมคนหาปลาหมู่บ้านเดียวกัน (คนที่มาหาปลาลงเดียวกัน) วัฒนธรรมการหยิบยืมและพึ่งพาเรือและเครื่องมือประมง วัฒนธรรมการเนาตามแก่งช่วงสงกรานต์ เป็นต้น (คณะนักวิจัยไทบ้านสมัชชาคนจน กรณีเขื่อนปากมูล และเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้, อ้างแล้ว: 11-15)

นอกจากนี้การมีความรู้เรื่องการหาปลาจะได้รับการเคารพยกย่องให้เป็น “พรานปลา” และเป็นที่เคารพของพรานปลารุ่นหลังเนื่องจากเป็นผู้ถ่ายทอดความรู้ดังกล่าวแก่ลูกหลานและผู้ถ่ายทอดเองก็รู้สึกว่าคุณค่าและพึ่งตนเองได้ ดังการคำอธิบายของพ่อสุนทร หอมสิน ที่บอกว่า

“แม่ให้น้ำมูลให้ชีวิตผม ให้ครอบครัวผม ผมมีความสุขโดยไม่พึ่งพาคนอื่น อาศัยความรู้ที่สืบทอดมาแต่พ่อแม่หาปลาเลี้ยงดูครอบครัว....” (คณะนักวิจัยไทบ้านสมัชชาคนจน กรณีเขื่อนปากมูล และเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้, อ้างแล้ว: 58)

ความรู้เรื่องปลาและลวงปลาสามารถสร้างอัตลักษณ์ด้านอำนาจแก่ชาวบ้านปากมูลในหลายนัยเพราะความรู้เหล่านี้สะท้อนอำนาจด้านระบบ “คุณค่า” ที่ให้ความสำคัญกับศักดิ์ศรีของคนหาปลาความรู้เรื่องนิเวศปลา (ลวงปลา) ยังแสดงนัยของอำนาจด้านกฎเกณฑ์ ระบบระเบียบการให้และการเข้าถึงทรัพยากรลวงปลาตามจารีตท้องถิ่นที่ยอมรับโดยชุมชน (อธิบายมาแล้ว) และความรู้ก็ยังสะท้อนให้เห็นอำนาจในนัยของสิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากร ดังที่อาณันท์ กาญจนพันธ์ (เรื่องเดียวกัน: 168-171) กล่าวว่า ภูมิปัญญาคืออำนาจและอำนาจจะแสดงออกได้หลายนัยทั้งสะท้อนระบบคุณค่า กฎเกณฑ์ และสิทธิชุมชน แต่ความรู้เหล่านี้มักเป็นความรู้ที่ผลิตจากสถานการณ์แวดล้อมสอดคล้องตามเงื่อนไขและบริบทต่างๆ ในแต่ละแห่ง (situated knowledge) ซึ่งความรู้นี้แสดงนัยแห่งอำนาจอย่างหนึ่งเพราะกำหนดความสัมพันธ์เชิงบวกของชุมชนดังที่กล่าวมาแล้ว ความสัมพันธ์ทางสังคมนี้ผู้เขียนเห็นว่าคืออัตลักษณ์ที่จำเป็นยิ่งสำหรับกำหนดคุณค่าทางวัฒนธรรมของการพึ่งพาอาศัยของชาวชนบทที่ต่างก็มีอัตลักษณ์หลายหลายให้อยู่ร่วมกันอย่างยั่งยืน ดังที่ Michel Foucault (1980) อธิบายว่า อำนาจดำรงอยู่ในทุกหนทุกแห่ง หลากหลายไปตามแต่ละคน/กลุ่มคน ไม่เฉพาะจากเบื้องบนสู่เบื้องล่าง ทำให้ศูนย์กลางของอำนาจมีหลายจุดกระจายทั่วไป และอำนาจไม่เป็นแค่เชิงลบคือการกดขี่ ช่มเหง ควบคุม หรือกดขี่ หากแต่มีด้านบวกอีกด้วย

เขื่อนปากมูล: มุลเหตุสำคัญต่อการสร้างตัวตนแบบใหม่ของชาวประมง

นับจากที่เขื่อนปากมูล¹⁹ สร้างแล้วเสร็จปี 2537 ชาวบ้านผู้มีอาชีพประมงเป็นชาวบ้านกลุ่มแรกที่ได้รับผลกระทบโดยตรงเนื่องจากไม่สามารถยึดอาชีพการทำประมงได้เหมือนเช่นเคย ผลการศึกษาเกือบทุกฉบับมีข้อสรุปที่ตรงกันว่าเขื่อนปากมูลได้ปิดกั้นเส้นทางการอพยพของปลาจากแม่น้ำโขงสู่น้ำมูลแม้จะมีบันไดปลาโจนที่สร้างขึ้นเพื่อให้ปลาเดินทางมาวางไข่ที่แม่น้ำมูลก็ตาม เป็นเหตุให้รายได้จากประมงลดลงอย่างเห็นได้ชัดเจน (มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2543; มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี, 2545; เศรษฐน์ สุยก่อเน็ด, 2542; World Commission on Dam 2000 และ คณะนักวิจัยไทบ้านสมัชชาคนจน กรณีเขื่อนปากมูล และเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้ อ้างแล้ว) นอกจากนี้ยังเป็นเหตุให้เกิดความขัดแย้งทางสังคม การเมือง และวัฒนธรรมระหว่างชาวบ้านกลุ่มผู้เดือดร้อนเนื่องจากเป็นกลุ่มที่พึ่งพาประมงกับกลุ่มชาวบ้านอื่นๆ รวมทั้งผู้นำทางการเมืองของชุมชนอันนำไปสู่การประท้วงที่ยาวนานของกลุ่มผู้ที่ได้รับผลกระทบนับตั้งแต่เสียงระเบิดแก่งหินกลางแม่น้ำเสียงแรกดังขึ้นในเดือน มิถุนายน 2533

¹⁹ เขื่อนปากมูลสร้างบริเวณปากแม่น้ำมูลห่างจากแม่น้ำโขง 5.5 กิโลเมตร บริเวณบ้านหัวเหว อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี งบประมาณการก่อสร้างทั้งสิ้น 6,600 ล้านบาท เริ่มสร้างปี 2533 แล้วเสร็จปี 2537 (การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย 2543)

รัฐบาลทักษิณ ชินวัตร มีมติกรม. วันที่ 17 เมษายน 2544 ให้เปิดประตูเขื่อนปากมูล เป็นระยะเวลา 4 เดือนและขยายเป็น 1 ปีภายหลัง ให้มหาวิทยาลัยอุบลราชธานีศึกษาผลที่เกิดจากการเปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล ผลการศึกษาพบว่าเป็นผลดีกับระบบนิเวศ ประมง เศรษฐกิจ สังคม และแทบไม่มีผลกระทบต่อการทำนาเพราะชาวบ้านทำน่าน้ำฝนในทุกพื้นที่ ผลการศึกษาของมหาวิทยาลัยอุบลราชธานี ชี้ว่าการเปิดประตูเขื่อนตลอดปีโดยการทดลองเป็น ระยะเวลา 5 ปี น่าจะช่วยฟื้นฟูระบบนิเวศและวิถีชีวิตชุมชนได้อย่างยั่งยืนที่สุดกว่าการทั้งปิด และเปิดประตูเขื่อนสลับไปมา และพบว่าความมั่นคงด้านไฟฟ้าจะไม่ได้รับผลกระทบเพราะ สามารถแก้ไขได้จากการมีโครงข่ายของระบบเชื่อมโยงกันทั้งประเทศและการนำเข้าไฟฟ้าจาก ประเทศลาว (มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี, 2545) ล่าสุดรัฐบาลทักษิณ ชินวัตรได้ตัดสินใจแก้ไข ปัญหาการจัดการเขื่อนปากมูลโดยมีมติ กรม. ในเดือนตุลาคม 2545 ให้เปิดเขื่อนปากมูลเป็น ระยะเวลา 4 เดือน (กรกฎาคม-ตุลาคม) ในแต่ละปี มติดังกล่าวไม่ยอมรับโดยกลุ่มชาวบ้านผู้คัดค้านเขื่อนเพราะเห็นว่าไม่สามารถฟื้นฟูวิถีชีวิตและระบบนิเวศคืนมาได้อย่างแท้จริงเหมือนการ เปิดประตูเขื่อนถาวรตามข้อเรียกร้องของฝ่ายคน ทำให้รัฐต้องศึกษาข้อมูลและเชิญคณะผู้วิจัยที่ เกี่ยวข้องกับกรณีเขื่อนปากมูลทุกฝ่ายเข้าชี้แจงต่อนายกรัฐมนตรีทักษิณ ชินวัตร วันที่ 20 ธันวาคม 2545 ณ ทำเนียบรัฐบาล หลังจากนั้นรัฐให้สำนักงานสถิติแห่งชาติสำรวจความคิดเห็น กับชาวบ้านใน 3 อำเภอ(โขงเจียม สิรินครและ พิบูลมังสาหาร) ในวันที่ 24-26 ธันวาคม 2545 เพื่อรวบรวมความคิดเห็นของประชาชนเกี่ยวกับความเดือดร้อนจากการเปิดหรือปิดประตูระบาย น้ำเขื่อนปากมูล (สำนักงานสถิติแห่งชาติ 2546: 1) จากนั้นรัฐมีมติกรม. ดัดสินใจเรื่องเขื่อนปาก มูลอีกครั้งประมาณกลางเดือน มกราคม 2546 โดยการยืนยันตามมติเดิมคือเปิดประตูเขื่อนปาก มูลเป็นเวลา 4 เดือนเท่านั้น กลุ่มผู้ประท้วงก็ยังยืนยันไม่รับมติกรม.และตั้งหมู่บ้านแม่มูลมันยืน ขึ้นข้างทำเนียบรัฐบาลแต่ถูกกดดันให้สลายการชุมนุมเมื่อวันที่ 29 มกราคม 2546

โดยที่ทราบทั่วไป เขื่อนปากมูลไม่เพียงแต่ขวางกั้นการอพยพของปลาเท่านั้นแต่ทำให้น้ำท่วมแก่งหินและเอ่อท่วมสองฝั่งมูล ทำให้ “ลวงปลา” และทรัพยากรปลา ซึ่งเป็นแหล่งทำมาหากินและฐานชีวิตอันมั่นคงของชุมชนหายไปด้วย ระบบการเข้ามาจัดการบริหารทรัพยากรแม่น้ำโดยการสร้างเขื่อนของรัฐเป็นการจัดการแบบรวมศูนย์อำนาจได้ทำลายอัตลักษณ์ทางสังคมของชาวประมง อาทิ สิทธิการเข้าถึงลวงปลา ความรู้เกี่ยวกับปลา และเครื่องมือ อำนาจในด้านเศรษฐกิจและสังคม ตลอดจน และ ศักดิ์ศรีของพรานปลา พร้อมๆกันนี้ระบบการรวมศูนย์การจัดการบริหารเขื่อนปากมูลของรัฐมีนำไปสู่การเกิดความขัดแย้งภายในชุมชนท้องถิ่นและการต่อสู้เรียกร้องกับรัฐของชาวบ้านกลุ่มนี้มายาวนานโดยมีเป้าหมายเพื่อนำเอาธรรมชาติกลับคืนมาสู่แม่น้ำมูล

ในมุมมองของผู้เขียนเห็นว่า อัตลักษณ์ของชาวบ้านได้ปรับเปลี่ยนจากอัตลักษณ์ทางสังคมวัฒนธรรมและเศรษฐกิจที่สัมพันธ์กับวิถีประมงเป็นอัตลักษณ์ทางการเมือง โดยอัตลักษณ์ใหม่นี้ชาวบ้านสร้างขึ้นโดยการรื้อฟื้นระบบคุณค่าและความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ในฐานะที่เป็นชาวประมงซึ่งมีลวงปลาเป็นเสมือนชุมชนพื้นที่ทางสังคม ดังนั้นกระบวนการสร้างอัตลักษณ์

จึงต้องอาศัยสำนักประวัติศาสตร์ความเป็นชุมชนประมง ดังจะเห็นจากกรณีตัวอย่างการสร้างอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ของชาวบ้านอื่นๆ เช่น การศึกษาของวันดี สันติวุฒิเมธี (2545) เรื่อง กระบวนการสร้างอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ของชาวไทยใหญ่ตามชายแดนไทย-พม่า พบว่า จิตสำนึกทางประวัติศาสตร์เป็นกลไกสำคัญในการสร้างอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ของกลุ่มนี้ ดังที่ Martin Heidegger (1971 อ้างใน อภิญา เพ็ญพสุกุล 2543) อธิบายว่า ความผูกพันของคนกับอดีตมักเป็นความผูกพันต่อความเป็นชุมชนเพราะชุมชนเป็นศูนย์กลางให้คนมาเชื่อมสัมพันธ์กัน จนทำให้คนเกิดความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันทั้งระหว่างกันเองและระหว่างคนกับสภาพแวดล้อม เมื่อสังคมเปลี่ยนแปลงเพราะกระแสโลกาภิวัตน์ ในหลายกรณีชุมชนจึงเป็นเป้าหมายไปสู่การรื้อฟื้นอัตลักษณ์ในอดีตขึ้นมาใหม่ได้อีก

เช่นเดียวกัน การเรียกร้องของชาวบ้านทางการเมืองเรื่องการคืนธรรมชาติแก่แม่น้ำมูล เป็นไปเพื่อเปิดพื้นที่ทางสังคมไปสู่สาธารณะโดยการนำเสนอและกระทำผ่าน การต่อรอง การเจรจากับรัฐ การนั่งประท้วงข้างทำเนียบหรือศาลากลางจังหวัดอุบลราชธานี การเล่าเรื่องราวผ่านกลอนลำ การเรียกชื่อแม่น้ำมูล(ชื่อทางราชการแปลว่าของเสีย-ผู้เขียน) เป็นแม่น้ำมูน (แปลว่า มรดก-ผู้เขียน) เพลงพื้นบ้าน รายงาน สื่อเทป วีซีดี สารคดี บทความ และสื่อสิ่งพิมพ์ต่างๆมาอย่างต่อเนื่อง และที่ชัดเจนและเข้มข้นที่สุดคือการบอกเล่าชีวิตผ่านรายงานวิจัยเชิงวิชาการที่เรียกว่า “งานวิจัยไต้หวัน(2545)”²⁰ ที่ทำวิจัยโดยชาวบ้านเอง (มีผู้ช่วยนักวิจัยเป็นนักวิชาการจากองค์การพัฒนาเอกชน) สะท้อนให้เห็นความเป็นตัวตนชาวประมงได้เป็นอย่างดีดังที่บันทึกในหน้าแรกของรายงานฉบับดังกล่าวของ นายคำ ขาตะพันธ์ (หัวหน้าคณะผู้วิจัย) ว่า

“เราเป็นเจ้าของปัญหา เป็นคนได้รับผลกระทบ ทรัพยากรของเรา ชีวิตของเราถูกทำลาย เมื่อเปิดเขื่อน ปลากลับมา ธรรมชาติกลับมา ชีวิตเราก็กกลับมา ด้วย ทำยังไงให้คนอื่นได้เห็น ได้เชื่อในสิ่งที่เราอยากจะบอก ก็เลยคิดว่าต้องจัดบ้านทีก ต้องรวบรวมไว้เป็นหลักฐาน แต่ถ้าให้คนอื่นมาทำก็กลัวเขาจะทำได้ไม่ถูกต้องครบถ้วน เพราะคนในเมืองเขาไม่เข้าใจชีวิตอย่างเรา ไม่รู้เรื่องปลา เรื่องแก่ง เรื่องแม่น้ำเหมือนเรา ก็ต้องมาถามเราอยู่ดี ก็เลยคิดว่าทำเองดีกว่า” (คณะนักวิจัยไต้หวันสมัชชาคนจน กรณีเขื่อนปากมูล และเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้, อ้างแล้ว: หน้าแรก)

การเล่าเรื่องเพื่อยืนยันอัตลักษณ์เดิมผ่านสื่องานวิจัยนี้ถือเป็นกระบวนการผลิตซ้ำตัวตนของกลุ่มคนและแสดงออกในปริภูมิสาธารณะ (Ken Plummer 1995) ที่ชัดเจนและมีความหมายยิ่งเพราะคือภาพตัวแทน (representation) สะท้อนให้เห็นว่าลวงปลากลายเป็นพื้นที่ต่อรอง (negotiating space) ที่สะท้อนสิทธิในการสร้างความเป็นตัวตนแบบใหม่ของชาวบ้านเพื่อต่อรอง กดดัน และเจรจากับกลุ่มทางสังคมอื่นๆภายใต้ความสัมพันธ์ทางอำนาจที่แตกต่างกันในสังคมที่เป็นลักษณะพหุ (อภิญา เพ็ญพสุกุล 2543 และ อานันท์ กาญจนพันธุ์ 2544) โดยการ

²⁰ ไต้หวันคือชาวบ้านในภาษาอีสาน

ซูประเดิน เรืองปลา แม่น้ำ ธรรมชาติ วิถีชีวิต และคุณค่าทางสังคมวัฒนธรรมที่เกิดจากการสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ ให้เป็นอัตลักษณ์ที่โดดเด่นและเป็นแก่นสำคัญของชีวิต การนำเสนอเหล่านี้เป็นความพยายามอย่างหนึ่งในการแสดงอัตลักษณ์ต่อคนอื่น ๆ ในสังคมให้รู้ว่าพวกเขาเป็นใครต้องการที่จะกำหนดความสัมพันธ์ของกลุ่มตนกับกลุ่มอื่น ๆ อย่างไร ดังที่อานันท์ กาญจนพันธุ์ (อ้างแล้ว:247-248) อธิบายว่า กลุ่มชนมักจะแสดงอัตลักษณ์ของพวกเขาว่ามีตัวตนอยู่อย่างไรในสังคมซึ่งกล่าวอีกนัยหนึ่งได้ว่า "อัตลักษณ์ก็คือพลังในการจัดความสัมพันธ์ทางสังคม" และเป็น "ความพยายามที่จะสร้างความชอบธรรมให้สิทธิชุมชนบนพื้นฐานของความเป็นมนุษย์"

แม้ในความเป็นจริงอัตลักษณ์ทางสังคมของชาวปากมูลจะได้รับการยอมรับทั้งในวงวิชาการและรัฐบาลหรือสื่อเมื่อครั้งรัฐบาลทักษิณ ตัดสินใจเรื่องเขื่อนปากมูล แล้วว่า พวกเขาคือชาวบ้านผู้เดือดร้อนกรณีการสูญเสียอาชีพประมงเนื่องจากการสร้างเขื่อนปากมูล แต่เนื่องจากความหลากหลายของกลุ่มคนที่เกี่ยวข้องกับเขื่อนปากมูล เช่น การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย กลุ่มกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน กลุ่มอบต. กลุ่มชาวบ้านที่ไม่ใช่ชาวประมง กลุ่มผู้เลี้ยงปลาในกระชัง ข้าราชการในพื้นที่และคณะ รัฐบาล ซึ่งอานันท์ กาญจนพันธุ์ (2544) ชี้ว่า เนื่องจากการเป็นพหุสังคม ทำให้ตัวตนแต่ละกลุ่มคลุมเครือไม่ชัดเจนจึงยากที่จะจัดความสัมพันธ์ทางสังคมให้เหมาะสม ทำให้เกิดความเป็นอคติต่อกลุ่มบางกลุ่มได้ง่าย จนเป็นเหตุให้กลุ่มบางกลุ่มกลายเป็นพวกชายขอบหรือเสมือนคนอื่น (Otherness) ในสังคมได้ในที่สุด

บทสรุปส่งท้ายและข้อเสนอแนะ

บทความนี้พยายามอธิบายอัตลักษณ์ของชาวบ้านปากมูลว่าเป็นชาวประมงมากกว่าการเป็น ชาวนา ซึ่งอัตลักษณ์ดังกล่าวนี้ถูกกำหนดโดยบริบทแวดล้อมของชุมชนได้แก่ระบบนิเวศ "ลวงปลา" และทรัพยากรที่ดินที่เป็นข้อจำกัดในการทำนา ลวงปลา(มิใช่ที่นา)กลายศูนย์กลางหรือพื้นที่ทางสังคมเพราะเป็นฐานทรัพยากรที่สำคัญต่อชีวิตของชาวบ้านผู้ที่พึ่งพาพึ่งพิงทรัพยากรนี้มานับแต่อดีตในหลายมิติ เช่น ความมั่นคงอาหาร รายได้หลัก สื่อสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมวัฒนธรรม สิทธิการใช้และการเข้าถึงลวงปลาที่เป็นธรรมเพราะมีการจัดการตามจารีตท้องถิ่นและยอมรับกติการ่วมกัน ความรู้ท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากร อำนาจและศักดิ์ศรีของคนหาปลา ในขณะที่การพึ่งพาทรัพยากรที่นาอยู่ภายใต้เงื่อนไขที่ค่อนข้างจำกัดได้แก่ สภาพดินทางภูมิศาสตร์ การถือครองที่ดินที่ลดน้อยลงและการกีดกันสิทธิการใช้เนื่องจากเป็นทรัพยากรส่วนบุคคล อย่างไรก็ตามการจัดการทรัพยากรแบบรวมศูนย์ของรัฐกรณีการสร้างเขื่อนปากมูลทำให้ลวงปลาค่อยๆหายไปจากสังคมและวิถีชีวิตอันเป็นอัตลักษณ์ที่สำคัญและเป็นแก่นของชีวิตชาวประมง ในขณะที่ทรัพยากรที่ดินไม่สามารถสร้างให้ชาวบ้านมีความเป็นอยู่หรือคงอัตลักษณ์ด้านวัฒนธรรมและเศรษฐกิจในท้องถิ่นได้เช่นเดิม พลวัตของอัตลักษณ์จึงปรับเปลี่ยนมาเป็นอัตลักษณ์ทางการเมืองในปริบททลสาธารณะเพื่อสร้างสิทธิในการต่อรองและพื้นที่ทางสังคมในรูปแบบต่างๆเพื่อยืนยันบอกเล่าตัวตนทางอัตลักษณ์อันแท้จริงที่อิงอยู่กับประวัติ

ศาสตร์คุณค่า สิทธิชุมชน และความเป็นมาทางสังคมดั้งเดิมนั้นคือการเป็นสังคมประมงมิใช่สังคมแห่งการทำนาดังที่เข้าใจโดยทั่วไป

ดังนั้น การสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับอัตลักษณ์ของกลุ่มคนปากมูลที่สอดคล้องกับสภาพและบริบททางนิเวศ สังคม ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจและวัฒนธรรม จะช่วยให้เข้าใจวิถีชีวิตของชาวบ้านอย่างถูกต้องและชัดเจนมากขึ้น ซึ่งมีนัยสำคัญเป็นอย่างยิ่งต่อการบริหารจัดการเขื่อนปากมูลโดยเฉพาะการเปิดและปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูลให้สอดคล้องและเหมาะสมต่อวิถีชีวิตของชาวบ้านในฐานะที่เป็นชาวประมง ทั้งนี้เพื่อให้ชาวปากมูลได้มีโอกาสพึ่งตนเองได้จากฐานทรัพยากรธรรมชาติในท้องถิ่นและนำไปสู่การจัดการทรัพยากรและการพัฒนาอย่างยั่งยืนต่อไป

เอกสารอ้างอิง

อานันท์ กาญจนพันธ์

2544

วิธีคิดเชิงซ้อนในการวิจัยชุมชน: พลวัตและศักยภาพของชุมชนในการพัฒนา กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

อภิญา เพื่องฟูสกุล

2543

สถานภาพผลงานวิจัยเกี่ยวกับพลวัตการปรับตัวของสังคมไทย: แนวคิดหลักทางสังคมวิทยาเรื่องอัตลักษณ์ (Identity) (ฉบับร่าง) เอกสารประกอบการประชุมทางวิชาการระดับชาติ สาขาสังคมวิทยา ครั้งที่ 1 วันที่ 15-16 ธันวาคม 2543 จัดโดย คณะกรรมการสภาวิจัยแห่งชาติ ณ โรงแรมมิราเคิล แกรนด์ คอนเวนชั่น.

คณะนักวิจัยไทบ้านสมัชชาคนจนกรณีเขื่อนปากมูลและเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้
2545 แม่มูล การกลับมาของคนหาปลา เครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้.

มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี

2545

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ เรื่อง โครงการศึกษาวิจัยแนวทางการฟื้นฟูระบบนิเวศ วิถีชีวิตและชุมชนที่ได้รับผลกระทบจากเขื่อนปากมูล อุบลราชธานี: มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี

มหาวิทยาลัยขอนแก่น

2543

รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ เรื่อง การประเมินผลกระทบเรื่องสิ่งแวดล้อมด้านเศรษฐกิจและสังคมของประชากรที่ได้รับผลกระทบด้านที่อยู่อาศัย โครงการไฟฟ้าพลังน้ำเขื่อนปากมูล ขอนแก่น.

สถาบันวิจัยวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแห่งประเทศไทย

- 2545 สรุปข้อมูลเฉพาะด้านขึ้นร่างรายงานฉบับสุดท้าย โครงการติดตามสภาพเศรษฐกิจสังคม สิ่งแวดล้อม และการจัดทำแผนพัฒนาคุณภาพชีวิตสำหรับราษฎรและชุมชนในเขตลุ่มน้ำมูลตอนล่าง.

กนกวรรณ มะโนรมย์ และ คณะ

- 2545 “การศึกษาด้านสังคมวัฒนธรรม” รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ เรื่องโครงการศึกษา วิจัยแนวทางการฟื้นฟูระบบนิเวศ วิถีชีวิตและชุมชนที่ได้รับผลกระทบจากเขื่อนปากมูล อุบลราชธานี: มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี

การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย

- 2543 ความจริงที่เขื่อนปากมูล กรุงเทพฯ: กองการพิมพ์ ฝ่ายประชาสัมพันธ์ การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย.

ศิริพร โคตะวินท์

- 2543 วิทยานิพนธ์เรื่อง ผู้หญิงในกระบวนการเคลื่อนไหวของประชาชนชายขอบ กรณีศึกษาฝ่ายราชินีไคล: หมู่บ้านแม่มนม้นยีน 2และ3 มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

วิสูตร อยู่คง

- 2544 “ป่าทามในสายตานักวิชาการป่าไม้” ป่าทามป่าไทย กรุงเทพฯ: เอ็ดดิสันเพรต โปรดักส์.

ยศ สันติสมบัติ

- 2545 รายงานการวิจัยเรื่อง พลวัตและความยืดหยุ่นของสังคมชาวนา: เศรษฐกิจชุมชนภาคเหนือ และการปรับกระบวนการทัศน์ว่าด้วยชุมชนในประเทศไทยที่สาม. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

ประสิทธิ์ คุณรัตน์และคณะ

- 2545 รายงานการวิจัยเรื่อง การศึกษาสภาพแวดล้อมและการใช้ประโยชน์ของป่าบุ่ง ป่าทาม บริเวณลุ่มน้ำมูลตอนกลาง ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยขอนแก่น.

ประกอบ วิโรจน์บุญ และ ฤกษ์ชัย ศรีวรรมาศ

- 2543 รายงานการวิจัยเรื่อง คุณสมบัติน้ำไหลของน้ำท่าจากลุ่มน้ำในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ อุบลราชธานี. ศูนย์วิจัยทรัพยากรน้ำ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี.

ศรัตกร วัลลิโภดม

- 2533 แอ่งอารยธรรมอีสาน(ศิลปวัฒนธรรมฉบับพิเศษ) กรุงเทพฯ:

สำนักพิมพ์มติชน.

วันดี สันติวุฒิเมธี

2545

“กระบวนการสร้างอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์ของชาวไทยใหญ่ชายแดน
ไทย-พม่า กรณีศึกษา หมู่บ้านเปียงหลวง อำเภอเวียงแห่ จังหวัด
เชียงใหม่” ข้ามพรมแดน สังคมศาสตร์ 15 (1): 219-248.

ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร

2542

วาทกรรมการพัฒนา: อำนาจ ความรู้ ความจริง เอกลักษณ์ และ
ความเป็นอื่น กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์วิภาษา.

เดชรัต สุขกำเนิด

2542

“รายงานการศึกษา เรื่อง การเปลี่ยนแปลงภาวะเศรษฐกิจและสังคม
ภายหลังการสร้างเขื่อนปากมูล” บันทึกชาวบ้าน วิถีชีวิตชุมชนลำน้ำ
มูล. อุบลราชธานี: ฝ่ายผลิตและบริการเอกสาร มหาวิทยาลัย
อุบลราชธานี: 93-113.

สำนักงานสถิติแห่งชาติ กระทรวงเทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสาร

2546

รายงานผลการสำรวจความคิดเห็นของประชาชนเกี่ยวกับเขื่อน
ปากมูล ใน อำเภอพิบูลย์รักษ์ จังหวัด
อุบลราชธานี. กรุงเทพฯ

กนกวรรณ มะโนรมย์ (พันธ์เกษม)

2543

“ความสัมพันธ์ระหว่างการเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศและระบบสังคมและ
วัฒนธรรม” ใน รายงานการวิจัยเรื่องความหลากหลายทางนิเวศ
วิทยาและระบบการเกษตรบริเวณ เขื่อนปากมูล. อุบลราชธานี:
มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี

World Commission on Dam.

2000

Final Report on Pak Mun Dam Mekong River Basin Thailand

South Africa Plummer, Ken.

1995

Telling Sexual Stories: Power, Change and Social World.
Routledge

Foucault, Michel.

1980

Power/Knowledge Selected Interview and Other Writings 1972-
1977. New York: Pantheon Book.

Gupta, Akhil and Ferguson, James.

1997

Culture, Power, Place: Exploration in Critical Anthropology.
Durham: Duke.

Hetherington, Kevin.

1998 Expression of Identity, Spaces, Performance, Politics. Sage.

TEAM Consultant Engineers Co, Ltd.

**1984 Environmental and Ecological Impact Assessment of Pak Mun
Project.**

**การเมืองเรื่องของอำนาจ และความรู้:
กรณีการตัดสินใจเปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล 4 เดือน (กรกฎาคม-ตุลาคม ของปี)¹
Politics of Power and Knowledge: A Case of State 's Decision Making in Opening
the Sluice Gates of Pak Mun Dam 4 Months a Year (July-October)**

โดย ดร.กนกวรรณ มะโนรมย์²

บทคัดย่อ

ข้อมูล ความรู้ และความจริงที่ใช้ในการตัดสินใจเพื่อก่อสร้างเขื่อนปากมูล 30 กว่าปีที่ผ่านมามีมาทำกับและสร้างขึ้นโดยรัฐผ่านการศึกษาของสถาบันผู้เชี่ยวชาญ โดยมีวาทกรรมเรื่อง “การพัฒนาเพื่อความทันสมัย” เป็นกรอบความคิดพื้นฐานที่สำคัญที่สุดสำหรับการตัดสินใจให้มีการก่อสร้าง และรัฐบาลได้มีการตัดสินใจเกี่ยวกับการบริหารจัดการเขื่อนปากมูลหลังจากเกิดกรณีความขัดแย้งที่ยืดเยื้อนานนับ 10 ปีหลังการก่อสร้างแล้วเสร็จ โดยให้การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทยเปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูลเป็นระยะเวลา 4 เดือนของปี (1กรกฎาคม-31 ตุลาคม) ตาม มติ ครม. เดือน ตุลาคม 2545 อย่างไรก็ตาม การตัดสินใจนี้มีความสัมพันธ์โดยตรงกับอำนาจที่อยู่ในรูปของความรู้ ความจริง และวาทกรรมที่เกี่ยวข้องกับเขื่อนปากมูล เพราะมิได้อยู่บนพื้นฐานของการนำความรู้จากผลการศึกษาเชิงลึกรอบด้าน หากได้นำภาคปฏิบัติจริงของความรู้และวาทกรรมเกี่ยวกับเขื่อนปากมูลมาประกอบการตัดสินใจ ได้แก่ ทศนะของคนในสังคมวงกว้างที่มีต่อเขื่อนด้านบวกเสมอมา วาทกรรมเรื่องผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย ความคิด ความเชื่อและทัศนคติว่ามีเขื่อนแล้วต้องใช้ประโยชน์ การยึดหลักทางสายกลางที่ทุกฝ่ายต่างก็ได้ประโยชน์ และวาทกรรมว่าด้วยการพัฒนาเศรษฐกิจประเทศโดยรวม นอกจากนี้ ชุดความรู้และความจริงเรื่องเขื่อนปากมูลที่ผลิตโดยสถาบันต่างๆ เพื่อนำเสนอเป็นข้อมูลประกอบการตัดสินใจของรัฐก็มิได้มีความเป็นเอกภาพ อีกทั้งไม่ขึ้นต่อกันและไม่สัมพันธ์กันเลย ทั้งนี้เนื่องจากยุทธวิธีการสร้างความรู้และความจริงของสถาบันวิชาการมาจากมุมมองและวิธีคิดเรื่องเขื่อนที่แตกต่างกัน ในขณะที่เดียวกันแต่ละสถาบันต่างก็พยายามสร้างพื้นที่เพื่อนำเสนอความจริงของฝ่ายตนพร้อมกับมีกระบวนการทำให้ความจริงของอีกฝ่ายกลายเป็นสิ่งอื่น/ไม่มีตัวตน/หรือไม่ให้ปรากฏ ประการสุดท้ายรัฐบาลเองก็ได้สร้าง ความรู้และความจริงขึ้นมาอีกชุดใหม่จากการสำรวจทัศนคติของคนปากมูลจำนวนมากที่ไม่เกี่ยวข้องโดยตรงกับการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรในแม่น้ำมูล รัฐใช้ความจริงชุดนี้รองรับความชอบธรรมในการตัดสินใจเพราะมันถูกสร้างจากมุมมองและวิธีคิดเกี่ยวกับประโยชน์สาธารณะอื่นๆของเขื่อนปากมูล มิใช่ข้อมูล/ความรู้ที่มาจากมุมมองของผู้เสียประโยชน์จากการสร้างเขื่อน(ที่รัฐเห็นว่าเป็นคนส่วนน้อย) และการทำลายระบบ

¹ บทความนี้นำเสนอในการประชุมทางวิชาการ เรื่อง “พลังสังคมไทยในทศวรรษหน้า: ทางเลือกกับความเป็นจริง” วันที่ 22 สิงหาคม 2546 ณ ห้องฉัตรทิศ ชั้น1 โรงแรมโซฟิเทล ราชอาณัติ อ.เมือง จังหวัดขอนแก่น จัดโดย คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น และคณะกรรมการสภาวิจัยแห่งชาติ

² อาจารย์ ประจำคณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี และ ผู้ประสานงานโครงการวิจัยเรื่อง การศึกษาวิจัยแนวทางการการฟื้นฟูระบบนิเวศ วิถีชีวิตและชุมชนที่ได้รับผลกระทบจากเขื่อนปากมูล (ระหว่างการพัฒนาทดลองเปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล) มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี สนับสนุนงบประมาณโดยสำนักนายกรัฐมนตรี(2544-2545)

นิเวศในลุ่มน้ำมูลที่เชื่อมต่อแม่น้ำโขง ดังนั้นการตัดสินใจให้เปิดประตูเขื่อนปากมูล 4 เดือนต่อปีของรัฐจึงเป็นการย่ำว่าปัญหาเขื่อนปากมูลมิใช่ปัญหาเรื่องความขัดแย้งในแนวทางการบริหารจัดการทรัพยากรในลุ่มน้ำมูล แต่เป็นเพียงทัศนคติความคิดความเชื่อของคนที่มีต่อเขื่อนเท่านั้น

บทนำ

ในหนังสือชื่อ ยุทธศาสตร์ทางปัญญาเพื่ออนาคตของประเทศไทย นพ.ประเวศ วะสี ได้เสนอว่า “อนาคตของการพัฒนาอยู่ที่การเติบโตทางปัญญาไม่ใช่การเติบโตทางเศรษฐกิจ...ความเติบโตทางเศรษฐกิจมีข้อจำกัดและนำไปสู่ปัญหาทางสังคมและสิ่งแวดล้อมอย่างรุนแรงได้ ตรงกันข้ามกับความเติบโตทางปัญญาซึ่งไม่มีข้อจำกัด ยิ่งโตยิ่งดี และนำไปสู่ความเจริญโดยรอบด้านอย่างสมดุล เช่น แก้อความยากจนและปัญหาอื่นๆ ได้ แม้ทำให้ถึงที่สุดแห่งทุกข์ ...ในความเติบโตทางปัญญา ไม่ใช่ไม่มีการพัฒนาเศรษฐกิจ แต่เป็นเศรษฐกิจที่มีปัญญาเป็นตัวตั้ง” (2546:5-6)

การนำเสนอเชิงนโยบายการพัฒนาประเทศไทย ของ นพ.ประเวศ วะสี ข้างต้นดูเหมือนจะเปิดโอกาสให้ปัญญาเป็นรากฐานของการพัฒนาด้านต่างๆ เพราะท่านเชื่อว่าปัญญา (ในที่นี้สามารถหมายถึงความรู้ได้-ผู้เขียน) จะนำความสมดุลมาสู่สังคมได้อย่างยั่งยืนกว่า ผู้เขียนเห็นด้วยกับข้อความดังกล่าวอย่างไม่ต้องสงสัย แต่ขณะเดียวกันก็มีข้อสังเกตว่า ปัญญา/ความรู้ (knowledge) มิได้มีอิสระจากผู้นำเสนอเพราะความรู้ที่ถูกผลิตหรือสร้างขึ้นเพื่อการใดหรือเพื่อแก้ปัญหาความขัดแย้งใดๆ ก็ตามมักจะผ่านกระบวนการการสร้างขึ้นมาจากค่าย/กลุ่ม ต่างๆ ที่แตกต่างกันซึ่งเป็นผลมาจากชุดของกฎเกณฑ์บางอย่างทางสังคมวัฒนธรรมและการเมืองที่กำหนดและกำกับตัวผู้สร้างความรู้ และการที่ความรู้ใดๆ ได้รับการยอมรับ และนำเชื่อถือ ก็ขึ้นกับบริบททางสังคม ยุทธวิธีการนำเสนอและภาคปฏิบัติการจริง (discursive practices) ของการนำความรู้ไปใช้อีกด้วย จนทำให้ความรู้บางอย่างกลายเป็นวาทกรรมหลัก (dominant discourse) ที่มีอำนาจในการกำหนดทิศทางการพัฒนามากกว่าวาทกรรมอื่นๆ เช่น วาทกรรมว่าด้วยความเจริญเติบโตและผลประโยชน์โดยรวมทางเศรษฐกิจของชาติ ที่มักมีอำนาจเหนือกว่าวาทกรรมเรื่องของความพอเพียงและอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพเพื่อความยั่งยืน เป็นต้น

ในบทความนี้ผู้เขียนจะนำเสนอและวิเคราะห์บทบาทและความสำคัญของ วาทกรรมอำนาจและความรู้ กรณีการแก้ไขเพื่อยุติปัญหาเขื่อนปากมูลในเดือน มกราคม 2546 ที่รัฐมีนโยบายให้เปิดประตูเขื่อนปากมูลเพียง 4 เดือนต่อปี (ระหว่างเดือน1 กรกฎาคม- 31 ตุลาคม) ของทุกปี โดยอธิบายและวิเคราะห์ กระบวนการสร้างขึ้นมาของความรู้และวาทกรรมว่าด้วยเรื่องเขื่อน³ นับจากอดีตจนถึงปัจจุบันและอนาคต และ ความสลับซับซ้อนของยุทธวิธีการนำเสนอความรู้ว่าด้วยเขื่อนปากมูลจากสถาบันต่างๆ ในเวลาเดียวกัน โดยที่การตัดสินใจของรัฐเรื่อง

³ ในบทความนี้จะ ใช้คำว่า เขื่อนฯ สลับกับคำว่า เขื่อนปากมูล

เชื่อนปากมูลเกิดขึ้นท่ามกลางการตั้งโถมและการแย่งชิงการนำเสนอของวาทกรรมการพัฒนาในปัจจุบันที่ว่าด้วยการใช้ทรัพยากรธรรมชาติเพื่อสร้างความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ (economic growth) เพื่อส่วนรวมของประเทศ บรรยากาศของการกล่าวอ้างถึงผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย (stakeholders) นโยบายการเมืองว่าด้วยการใช้ทรัพยากรจากมุมมองเรื่องการประนีประนอม (compromising) แนวทางการแก้ไขปัญหาที่เชื่อว่าทุกคนจะร่วมกันชนะ (win-win solution) และการลดความเชื่อถือ (discrediting) ในความรู้/ข้อมูลของค่ายๆผู้ผลิตความรู้ผ่านกลไกต่างๆ

กรอบแนวคิดในการวิเคราะห์

ผู้เขียนใช้แนวคิดเรื่องวาทกรรม อำนาจ และ ความรู้ ของ Michel Foucault ซึ่งเป็นนักคิดคนสำคัญที่สุดคนหนึ่งของแนวคิดหลังสมัยใหม่นิยม (postmodernism) ในการวิเคราะห์ โดยกรอบแนวคิดทั้งสามนี้ประมวลจากหนังสือที่เขาเขียนในปี 1972, 1978, 1980 และ 1982 และมาจากการสรุปใจความของนักวิชาการต่างๆที่สนใจงานเขียนของเขา

วาทกรรม (discourse) ในทัศนะของ Foucault มิใช่บทสนทนา ภาษาหรือคำพูด แต่เป็นกระบวนการการสร้างความหมาย (significance) ให้กับความจริงในเรื่องต่างๆที่เกิดขึ้นในสังคม เช่น ชุดของความรู้ (knowledge) กฎเกณฑ์ ข้อหรือแนวปฏิบัติต่างๆทางสังคม ความเป็นตัวตนของเรา (identity) โดยที่ วาทกรรมจะมีบทบาทหน้าที่ในการทำให้ความจริงต่างๆปรากฏดำรงอยู่และเป็นที่ยอมรับในสังคมทั่วไป (valorize) (ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร 2542) จนกลายเป็นวาทกรรมหลัก ซึ่งมักเป็นวาทกรรมที่ถูกผลิตจากผู้เชี่ยวชาญในแขนงวิชาต่างๆ โดยมีภาคปฏิบัติการจริงของวาทกรรม รองรับ (discursive practices) ได้แก่ กระบวนการทางต่างๆที่ปฏิบัติจริงในสังคม เช่น ระบบการควบคุมบังคับ การคัดสรร การจัดการ การจำแนกแจกจ่าย และระบบระเบียบต่างๆ (เช่น ระบบการศึกษา ศาสนา เศรษฐกิจ การเมือง กฎหมาย ข้อปฏิบัติที่ยึดถือในสังคม การห้ามทำ/ห้ามพูดในเรื่องต่างๆเพราะผิดไปจาบรรทัดฐานของสังคม แนวทางพัฒนาประเทศ สถาบันต่างๆ ความเชื่อ คุณค่า ค่านิยม ประเพณี ความรู้ สถาบันผู้เชี่ยวชาญ และ อื่นๆ เป็นต้น-ผู้เขียน) ซึ่งภาคปฏิบัติการจริงของวาทกรรมนี้จะกำหนดว่าใครควรจะเป็นผู้พูด/เสนอหรือสื่อให้สังคมทราบ/เข้าใจและยอมรับ และช่วยสถาปนาให้ผู้พูดมีความชอบธรรม/อำนาจในการพูดยิ่งขึ้น (Foucault 1972)

อย่างไรก็ตาม Foucault (1982) ชี้ประเด็นว่า การสถาปนาให้วาทกรรมใดวาทกรรมหนึ่งกลายเป็นวาทกรรมหลัก (episthem) จะทำให้มองไม่เห็นว่ามีหลากหลายของวาทกรรมในเรื่องเดียวกันดำรงอยู่ ซึ่งความจริงแล้ววาทกรรมเหล่านี้อาจไม่สัมพันธ์กันเลย มีความแตกต่างกัน ไม่ขึ้นต่อกันหรือเป็นเอกภาพเพราะวาทกรรมแต่ละชุดต่างก็มียุทธศาสตร์หรือยุทธวิธีเฉพาะตัวในการนำเสนอเพื่อสร้างการยอมรับในต่อสังคมต่างกันหรือมีเป้าหมายแตกต่างกันและต่างก็มีปฏิกิริยาตอบโต้ ขัดขืนหรือต่อต้านกันเอง (Foucault 1978) นอกจากนี้ วาทกรรมยังมีบทบาทหลักๆสองประการคือหนึ่งวาทกรรมสามารถทำให้เกิดการลบทิ้ง/สลายไป/หรือเลื่อนหายไป/ปิดกั้นตัวตนหรือเอกลักษณ์(อัตลักษณ์)/ความจริง ความรู้ ชุดประสบการณ์ ข้อปฏิบัติบางอย่างที่ดำรงอยู่และขณะเดียวกันวาทกรรมสามารถทำหน้าที่ให้สิ่งต่างๆเหล่านี้มีความความ

สำคัญและกลายเป็นประเด็นหรือกระแสหลัก/เรื่องหลัก(dominant discourse) ในสังคมได้ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับ ยุทธวิธีการช่วงชิงการนำเสนอในภาคปฏิบัติการจริงของวาทกรรมของวาทกรรมต่างๆ (Foucault 1972a)

อำนาจ (power) ในความคิดของ Foucault มีใช้สิ่งที่ผูกติดกับปัจเจกบุคคลหรือขึ้นกับ สถานภาพที่ติดตัวมาของกลุ่มคนใดกลุ่มคนหนึ่ง หรือกระจายจากทิศทางเดียวหรือผูกขาดการมี อำนาจเพียงหน่วยใดหน่วยหนึ่งในสังคม อีกทั้งมีเกี่ยวข้องกับการสั่งการ ใช้กำลังบังคับ บังการ ให้อยอมทำตามหรือเชื่อฟัง เช่น อำนาจในความหมายของแนวคิด Marxism (อานันท์ กาญจนพันธ์ 2544) ที่สะท้อนให้เห็นแต่ด้านลบของอำนาจเนื่องจากมักแสดงออกแบบ ทยาบกระด้าง และแสดงออกรุนแรงเนื่องจากเน้นการบังคับ (coercive power) (ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร 2542) แต่อำนาจที่เสนอโดย Foucault จะตรงกันข้าม เพราะเขาเสนอว่า อำนาจคือ ความรู้ (knowledge) ที่สร้างจากผู้เชี่ยวชาญ และอำนาจที่มาในรูปของความรู้นี้จะได้รับการยอมรับและมักจะประสบผลสำเร็จได้เสมอเพราะไม่ได้เสนอหรือเปิดเผยตรงไปตรงมาให้สังคมได้เห็น ถึงความรุนแรง การกดขี่ บังคับหรือควบคุมบงการแบบดิบๆ เนื่องจากการขัดเกลาหรือฟอก อำนาจให้สะอาดโดยกลไกที่เป็นที่ยอมรับในสังคมได้แก่ สถาบันการศึกษา กฎเกณฑ์ต่างๆ ที่ สังคมยอมรับกันมา และรวมทั้งวาทกรรมต่างๆ หลักๆ ในสังคม ซึ่งมีความสลับซับซ้อน ซับเคี้ยว ช่วงชิงเชิงยุทธศาสตร์ในสังคมอยู่ตลอดเวลา (Foucault 1972b) เนื่องจากอำนาจในความคิด ของ Foucault (1980) คือความรู้ ดังนั้นความรู้จึงมักจะได้รับการยอมรับจากสังคมโดยมีค้อยมีผู้ใด สงสัยในตัวความรู้นั้นๆ เพราะเชื่อว่าความรู้จะสร้างความจริง (truth) ให้เกิดประโยชน์ต่อสังคม นอกจากนี้ ความรู้ยังช่วยเสริมสร้างอำนาจของกลุ่มคนต่างๆ (empowerment) เช่น อำนาจของ ชุมชนท้องถิ่น (ดู อานันท์ กาญจนพันธ์ อ่างแล้ว)

ความจริง (truth) ในทัศนะของ Foucault (1980) จะไม่ใช่ความจริงในตัวของมันเองหาก แต่ถูกกำหนดโดยกฎเกณฑ์บางอย่างและถูกทำให้ชัดเจนโดยเงื่อนไขใดเงื่อนไขหนึ่งซึ่งไม่แน่นอนคงที่ ทำให้ความจริงหนึ่งที่ถูกผลิตขึ้น ณ ช่วงเวลาหนึ่งไม่สามารถใช้ได้จริงหรือเชื่อว่าจริง เมื่อเวลาได้เปลี่ยนแปลงไป และเมื่อทัศนะต่อเรื่องใดเรื่องหนึ่งเปลี่ยนไป ความจริงก็จะเปลี่ยนแปลงไปเพราะคำถามต่อความจริงได้ถูกตั้งขึ้นมาใหม่อยู่เสมอตามบริบทของพื้นที่ เวลา และ สังคมแต่ละแห่ง และสังคมแต่ละแห่งมีกระบวนการสร้างระบอบของความจริง (regime of truth) เช่น ระบบ กฎเกณฑ์ กลไก กระบวนการชุดหนึ่งๆ ที่ทำหน้าที่กำกับว่าสิ่งใดเท็จหรือจริงเมื่อใด กับใครและอย่างไร เป็นเหตุให้ความจริงบางอย่างมีสถานะสูงกว่าบางอย่างได้อย่างเลียงไม่พ้น ดังนั้น ความจริงจึงไม่ใช่อะไรที่เห็นได้สัมผัสได้เชิงประจักษ์จากการศึกษาค้นคว้าตามกระบวนการทางวิทยาศาสตร์ (positivism) หากแต่ จะต้องเข้าใจว่าความจริงคือระบบของกฎเกณฑ์ หนึ่งๆ ที่ทำหน้าที่สร้าง/ผลิต (production) ควบคุม(regulation) แจกจ่าย (distribution) เผยแพร่ (circulation) และการนำข้อความต่างๆ ไปใช้ปฏิบัติการในสังคม (operation of statement) ดังนั้น วาทกรรมในการผลิตให้อะไรเป็นจริง (discourse of truth) หรือเป็นเท็จจะเชื่อมโยงและผูก ติดกับอำนาจที่สัมพันธ์กับบริบททางเศรษฐกิจและการเมืองของสังคมนั้นๆ

พัฒนาการของความรู้ ความจริง และวาทกรรมว่าด้วยเรื่องเขื่อนปากมูล

แม้ว่าการศึกษเกี่ยวกับเขื่อนปากมูลมีจำนวนมาก แต่ผู้เขียนจะใช้ผลการศึกษาสำคัญๆที่เกี่ยวข้องเนื่องกับการตัดสินใจของรัฐ การตอบรับงานวิชาการจากกระแสวิพากษ์และเป็นงานที่สร้างข้อโต้แย้งทางวิชาการเป็นฐานหลัก ในบทความนี้ผู้เขียนจะจัดแบ่งชิ้นงานดังกล่าวให้สอดคล้องกับทัศนะในการจัดการเขื่อนปากมูลโดยแบ่งได้ 3 ช่วง ดังนี้

ช่วงก่อนการสร้างเขื่อนปากมูล (ปี 2510-2534):

ความรู้ ความจริง วาทกรรมและอำนาจของผู้เชี่ยวชาญและรัฐ เพื่อสนับสนุนวาทกรรมแบบการสร้างความทันสมัย และการก้าวสู่ความเป็นอุตสาหกรรม

1. วาทกรรมการพัฒนาแบบทันสมัยนิยม (modernism)

นับตั้งแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 (2504) เป็นต้นมา ภาคเศรษฐกิจกลายเป็นเป้าหมายหลักของการพัฒนาประเทศ รัฐได้เปลี่ยนนโยบายจากการนำเข้าและการผลิตเพื่อทดแทนการนำเข้า มาเป็นการส่งออกโดยเฉพาะช่วงปี 2517-2525 ทำให้ตลาดการค้าของไทยขยายตัวมากขึ้น และเมื่อสังคมเข้าสู่สังคมโลกาภิวัตน์ (2526-2535) เศรษฐกิจประเทศไทยยิ่งเติบโตอย่างรวดเร็วจนได้ชื่อว่าเป็นมหัศจรรย์แห่งเอเชีย (ผาสุก พงษ์ไพจิตร 2543) ซึ่งอิทธิพลของการพัฒนาแบบเน้นการสร้างการเติบโตทางเศรษฐกิจมาจากกรอบความคิดทฤษฎีทันสมัยนิยมและ “การพัฒนา” (development) และวาทกรรม “ความทันสมัย” และ “การพัฒนา” นี้ได้กลายเป็นวาทกรรมหลักในการสร้างความเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ในสังคมซึ่งมักเป็นไปอย่างรวดเร็วแต่ไม่เสมอภาคและเท่าเทียมทางเศรษฐกิจ (จามะรี เชียงทอง 2543) ดังนั้นกระบวนการสร้างความรู้และความจริงเพื่อเป็นข้อมูลสำคัญสำหรับการพัฒนาในโครงการใหญ่ๆโดยเฉพาะประเด็นเรื่องการพัฒนาพลังงานไฟฟ้าเพื่อรองรับการขยายตัวของภาคอุตสาหกรรม จึงมักผูกขาดการศึกษาและจัดการโดยภาครัฐดังเช่น กรณีของโครงการเขื่อนปากมูล ดังที่จะเสนอต่อไปนี้

2. การผูกขาดการอธิบายเรื่องเขื่อนปากมูลโดยผู้เชี่ยวชาญและรัฐ

รัฐบาลไทยได้ขอความร่วมมือจากรัฐบาลและบริษัทที่ปรึกษาจากประเทศฝรั่งเศสที่ชื่อ SOFRELEC ศึกษาความเป็นไปได้ (Feasibility Study) การก่อสร้างเขื่อนปากมูล ระหว่างปี 2510-2511 จุดประสงค์หลักของการศึกษารั้งนี้เพื่อการจัดหาพลังงานไฟฟ้าอย่างเดียว (hydroelectric power generation) สำหรับรองรับความต้องการไฟฟ้าที่เพิ่มขึ้นในภาคอีสาน เนื่องจากการพัฒนาเศรษฐกิจของประเทศโดยรวมเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วซึ่งหน่วยงานที่รับผิดชอบในขณะนั้นคือการพลังงานแห่งชาติ (The National Energy Authority) ต่อมา การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย (กฟผ.) ได้รับโอนโครงการมาดำเนินการและศึกษาเพิ่มเติมอีกครั้งในปี 2523 โดย SOGREAH และ SEATEC โดยการศึกษาครั้งนี้ได้ประเมินความเป็นไปได้เรื่องการจัดหาน้ำเพื่อการชลประทานนอกเหนือไปจากการสร้างเขื่อนเพื่อผลิตไฟฟ้า ดังนั้นโครงการเขื่อนปากมูลจึงได้ออกแบบให้เป็นเขื่อนเอนกประสงค์ (a multi-purpose scheme) คือเพื่อพลังงานไฟฟ้า ชลประทาน และ เพื่อประโยชน์อื่นๆ เช่น การป้องกันน้ำท่วม การประมง

การสัญจรทางน้ำ สถานที่พักผ่อนหย่อนใจ (อ้างใน TEAM Consulting Engineers Co., LTD 1982: I-1 -I-2)

การเพิ่มเติมประเด็นการศึกษาเรื่องการชลประทานในโครงการเขื่อนปากมูลมาจากการสนับสนุนของ คณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ (NESDB) ในปี 2522 โดยให้ความเห็นว่าการพัฒนาแหล่งน้ำชลประทานในภาคอีสานนอกจากจะแก้ปัญหาความแห้งแล้งแล้วยังนำไปสู่การสร้างความสำเร็จทางเศรษฐกิจที่สำคัญอย่างยิ่ง โดยการผันน้ำจากแม่น้ำโขงมาเก็บกักในแม่น้ำชี ซึ่งจะต้องสร้างฝายและเขื่อนในลำน้ำทั้งสองรองรับการเก็บน้ำ หนึ่งในโครงการผันน้ำ 4 โครงการนั้นคือโครงการผันน้ำจากแม่น้ำโขง-แม่น้ำมูล ดังนั้นจุดประสงค์การสร้างเขื่อนปากมูลในภายหลังจึงเพิ่มเรื่องการพัฒนาชลประทานเข้าไป (เรื่องเดียวกัน: I-2) ซึ่งโครงการผันน้ำดังกล่าวก็คือโครงการจัดการน้ำขนาดใหญ่ที่รับรู้และโด่งดังในอีสานในนาม โครงการโขง-ชี-มูล (the Mekong-Chi-Mun Interbasin Diversion Schemes) และได้รับการอนุมัติโครงการตามมติ ครม.สัญจร วันที่ 8 เมษายน 2532 ด้วยเหตุผลสำคัญเพื่อขจัดปัญหาการขาดแคลนน้ำ ลดภัยแล้ง และสร้างงานในอีสาน โดยมีระยะเวลาดำเนินการ 42 ปี งบประมาณทั้งสิ้น 228, 000 ล้านบาท การอนุมัติโครงการนี้กระทำโดยไม่ผ่านการศึกษาผลกระทบด้านสิ่งแวดล้อมแต่อย่างใด (ดูเพิ่มเติมใน สารแม่มูน 2544)

กฟผ. ได้เริ่มโครงการเขื่อนปากมูลโดยมอบหมายให้บริษัท TEAM Consulting Engineers Co., LTD ซึ่งเป็นบริษัทที่ปรึกษาในประเทศไทย ทำการศึกษาระหว่างปี 2525-2527 เกี่ยวกับสิ่งแวดล้อม ระบบนิเวศ สำหรับการก่อสร้างอีกครั้ง (Environmental and Ecological Investigation of Pak Mun Project) ในภูมิหลังของการศึกษานี้ได้กล่าวไว้ชัดเจนว่าเพื่อรองรับความต้องการพลังงานที่เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วทั้งในระดับภูมิภาคและประเทศในอนาคต และการพัฒนาชลประทานเพื่อการพัฒนาเศรษฐกิจการเกษตรโดยเฉพาะอย่างยิ่งการทำการเกษตรในช่วงฤดูแล้งที่คาดว่าจะเพิ่มจาก 7 เป็น 88 เปอร์เซนต์หลังจากมีโครงการ และเกษตรกรสามารถเพิ่มผลผลิตข้าวหลังโครงการปากมูลจาก 1.6-2.5 ตันต่อ 6.25 ไร่ เป็น 2.65-3.75 ตันต่อ 6.25 ไร่ (1 hectare เท่ากับ 6.25 ไร่) (TEAM Consulting Engineers Co., LTD: II-1 -II-2)

จุดประสงค์หลักของการสร้างเขื่อนปากมูลยังคงเน้นเรื่องพลังงานไฟฟ้า เพราะได้อธิบายชัดเจนว่ามีความต้องการพลังงานไฟฟ้าโดยรวมและในภาคอีสานเพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็ว สำหรับระดับประเทศพบว่า ความต้องการไฟฟ้า เพิ่มจาก 748 เมกะวัตต์ (MW, 1 MW เท่ากับ 1000 GWh) ในปี 2513 เป็น 2,255 MW ในปี 2522 ซึ่งทำให้คาดการณ์ว่า ในปี 2523 ความต้องการไฟฟ้า จะเป็น 2,577 MW ถึง 8,642 MW ในปี 2536 ซึ่งสอดคล้องกับความต้องการพลังงานไฟฟ้าที่เพิ่มขึ้นของโลกเช่นกัน สำหรับภาคอีสานแล้วคาดว่าจะมีความต้องการไฟฟ้าเพิ่มจาก 191 MW (917 GWh) ในปี 2528 เป็น 859 MW (3,946 GWh) ในปี 2533 นอกจากนี้ SOGREAH ได้คาดการณ์เพิ่มเติมอีกว่า ความต้องการพลังงานในอีสานจะสูงเป็น 1,236 MW ในปี 2538 และเพิ่มสูงอีก ในปี 2543 เป็น 1,770 MW ซึ่งขณะนั้นในภูมิภาคเองก็มีแหล่งพลังงานไฟฟ้าไม่พอเพียงกับความต้องการที่เพิ่มขึ้นอย่างรวดเร็วและเพื่อป้องกันการขาดพลังงาน

ไฟฟ้าที่อาจมีปัญหาขัดข้องเนื่องจากต้องนำเข้าพลังงานไฟฟ้าผ่านสายส่งจากภาคอื่นๆของประเทศ และเขื่อนปากมูลจะทำให้เกิดความมั่นคงพลังงานไฟฟ้าในอีสานตอนล่างในช่วงที่มีความต้องการไฟฟ้าสูงสุด (Peak Load Demand) (TEAM Consulting Engineers Co., LTD อ้างแล้ว: II-2) คือช่วงเวลาระหว่าง 18.00-22.00 น. (สารแม่ขุน 2545: 13)

อย่างไรก็ตาม ผลการศึกษาของ TEAM Consulting Engineers Co., LTD ได้พิจารณาให้ย้ายการก่อสร้างเขื่อนบริเวณแก่งตะนะ อ.โขงเจียม จ.อุบลราชธานี มาเป็นบ้านหัวเหว ห่างจากแม่น้ำโขง 5.5 กิโลเมตร เพื่อลดผลกระทบน้ำท่วมในพื้นที่และปัญหาการอพยพผู้คนที่จำนวนมากถึง 4,000 ครัวเรือนและเสนอให้ชะลอโครงการไว้ก่อน แต่รัฐบาลพลเอกชาติชาย ชุณหะวัณ ได้อนุมัติโครงการปี 2532 การคัดค้านโครงการของชาวบ้านจึงได้เริ่มขึ้น ต่อมารัฐบาลของนายอานันท์ ปันยารชุนได้สนับสนุนโครงการอย่างเต็มที่และสามารถผลักดันจนโครงการได้รับเงินกู้จากธนาคารโลกโดยชี้แจงว่าปัญหาผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมมีไม่มาก และราษฎรส่วนน้อยเท่านั้นที่ไม่เข้าใจโครงการ (สุวิชัย วีรจรรยา 2545: 89) ในที่สุดโครงการเขื่อนปากมูลได้ก่อสร้างระหว่างปี 2533 แล้วเสร็จปี 2537 ใช้งบประมาณการก่อสร้างที่กู้จากธนาคารโลกทั้งหมด 6,600 ล้านบาท (กฟผ. 2544:1) โดยการกู้ครั้งแรก 3,880 ล้านบาทและปรับเปลี่ยนเป็น 6,600 ล้านบาทภายหลังที่เสนอปรับแผนโดยคณะกรรมการพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ เมื่อวันที่ 27 สิงหาคม 2534 (สารแม่ขุน เรื่องเดียวกัน: หน้าเดียวกัน) ซึ่งโครงสร้างของเขื่อนปากมูลคือมีบานประตู 8 บาน ระบายน้ำได้เต็มที่รวม 18,500 ลูกบาศก์เมตร/วินาที ติดตั้งเครื่องผลิตไฟฟ้า 4 เครื่องๆละ 34 เมกะวัตต์ กำลังการผลิตรวม 136 เมกะวัตต์ (กฟผ. อ้างแล้ว:1)

3. รัฐ: กลไกภาคปฏิบัติการจริงของเขื่อนปากมูลก่อนการก่อสร้าง

การให้ผู้เชี่ยวชาญจากสาขาต่างๆที่อยู่ในรูปของบริษัทที่ปรึกษาเพื่อศึกษาเขื่อนปากมูลสะท้อนให้เห็นว่าสถาบันการศึกษา ความน่าเชื่อถือของผู้ที่ได้ชื่อว่าเป็นผู้เชี่ยวชาญ สถาบันการเมืองที่มีคณะรัฐมนตรีซึ่งเป็นตัวแทนของประชาชน และการสร้างวาทกรรมการพัฒนาพลังงานในภาคอีสานให้มั่นคง ล้วนเป็นยุทธศาสตร์สำคัญในการนำเสนอเรื่องราวเกี่ยวกับเขื่อนปากมูลให้เป็นที่ยอมรับในระดับประเทศ เนื่องจากกระแสการพัฒนากลายเป็นกระแสหลัก ประเด็นการศึกษาจึงเน้นเรื่องประโยชน์ที่จะเกิดจากการมีเขื่อนโดยเฉพาะปริมาณกระแสไฟฟ้าที่จะคาดว่าจะผลิตได้ และระบบการชลประทานที่จะช่วยเพิ่มผลผลิตการเกษตร ส่วนประเด็นที่ถูกละเลยไปหายไปหรือไม่ถูกหยิบยกขึ้นมาคือผลกระทบต่อเศรษฐกิจประมงที่จะส่งผลกระทบต่อปัญหาทางสังคมและอื่นๆตามมา

จะเห็นได้ว่า ความจริงที่น่าเสนอเกี่ยวกับผลประโยชน์ที่คาดว่าจะเป็นเมื่อมีเขื่อน (ด้านพลังงานและชลประทาน) เป็นความจริงที่น่าเสนอช่วงที่มี "คำถาม" เกี่ยวกับ "การพัฒนา" คือ การทำภาคอีสานให้ทันสมัยด้วยการสร้างเขื่อนเพื่อสร้างแหล่งพลังงานไฟฟ้า⁴

⁴ ก่อนที่จะก่อสร้างเขื่อนปากมูล รัฐได้สร้างเขื่อนในภาคอีสานแล้ว 6 เขื่อนได้แก่ เขื่อนอุบลรัตน์ (24.9 MW) เขื่อนน้ำพอง (8 MW) เขื่อนอุทกธารณ์ (40 MW) เขื่อนห้วยกุ่ม (1.3 MW) เขื่อนสิรินธร (36 MW) และ เขื่อนพลังงานความร้อนร่วมน้ำพอง (725.6 MW) และซื้อไฟฟ้าจากประเทศลาวมาใช้ยังภาคอีสาน ได้แก่ โรงไฟฟ้าเขื่อนน้ำวึม เขื่อนเขตร เขื่อนดินดินบุ้น เขื่อนน้ำอึก และเขื่อนห้วยสะอาด (ทวีคุณ สารวัตร ความหมาย 2545: 29-30)

จึงกล่าวได้ว่า วากรรมการพัฒนา ความรู้ และ ความจริงเรื่องการก่อสร้างเขื่อนปากมูล ถือเป็นกฎเกณฑ์ชุดหนึ่งที่รัฐสร้าง (production) ขึ้นและควบคุม (regulation) โดยรัฐอย่างแท้จริง และรัฐก็ได้นำเสนอเผยแพร่ (circulation) แก่สังคมและแหล่งทุนว่าการสร้างเขื่อนปากมูลจะเกิดประโยชน์หลายด้าน พร้อมๆกันนี้ รัฐก็ได้อาศัยกลไกอำนาจของรัฐในการสื่อถึงสังคมซึ่งค้ำยันข้อมูลความจริงโดยผู้เชี่ยวชาญ (specialists) และที่สำคัญคืออำนาจที่อยู่ในรูปของความรู้ของผู้เชี่ยวชาญเรื่องการสร้างเขื่อนนี้ มักจะไม่มีใครโต้แย้งหรือสงสัยในตัวความรู้อย่างที่กล่าว ซึ่ง Foucault (1972 และ 1980) วิเคราะห์ว่า อำนาจที่อยู่ในภาพของความรู้มักจะได้รับการยอมรับ เพราะขัดฟอกได้ชาวสะอาดไม่เผยให้เห็นความรุนแรงที่แอบแฝงอยู่หรือการบังคับที่ตรงไปตรงมา จนทำให้คนเชื่อว่าความรู้ที่เกิดประโยชน์แก่สังคมโดยรวมจริงๆได้

ช่วงระหว่างและหลังการก่อสร้าง (ปี 2535-2544)

อีกด้านของความจริงเรื่องเขื่อนฯระหว่าง นักวิชาการและนักต่อสู้เรื่องสิ่งแวดล้อม VS รัฐ

1. ความรู้และความจริงเรื่องเขื่อนฯ จากมุมมองของนักวิชาการ

ผู้เขียนจะใช้นักวิชาการระหว่างปี 2536-2544 หลายชิ้นที่สำคัญและส่งผลกระทบต่อสังคมทั้งระดับชาติและนานาชาติเนื่องจากการตอบโต้ระหว่างผู้ได้และผู้เสียผลประโยชน์ที่เกิดจากการศึกษา Robert E Tyson⁵ (2536) เขียนบทความ เรื่อง “Just Another Dam River? Negative Impacts of Pak Mun on Fishes of the Mekong Basin” ได้สรุปว่าเขื่อนปากมูลเป็นสิ่งกีดขวางที่สำคัญที่สุดสำหรับการเดินทางอพยพเข้าออกของปลาระหว่างแม่น้ำโขงและแม่น้ำมูล แม้จะสร้างบันไดปลาโจนเพื่อเป็นช่องทางการอพยพของปลาแล้วก็ตามแต่ปลาขนาดเล็กจำนวนมากในทั้งสองลุ่มน้ำนี้จะไม่สามารถอพยพผ่านมาวางไข่ในแม่น้ำมูลได้ซึ่งจะส่งผลกระทบต่อปลาในแม่น้ำมูลลดลงไปในอนาคต บทความชิ้นนี้ตีพิมพ์ในวารสารวิชาการชื่อ National History Bulletin of Siam Society ปี 2536 ซึ่งได้รับการอ้างอิงเมื่อกล่าวถึงเขื่อนปากมูลที่สัมพันธ์กับทรัพยากรปลาโดยเฉพาะงานศึกษาของ คณะกรรมการเขื่อนโลก (WCD-World Commission on Dams)

รายงานการศึกษาของคณะกรรมการเขื่อนโลก (WCD)(2543)⁶ พบว่าเขื่อนปากมูลผลิตไฟฟ้า ได้น้อยกว่าที่คาดไว้เพราะได้ประมาณ 40 MW ทั้งนี้เพราะปริมาณน้ำในแม่น้ำมูลไม่คงที่

⁵ เป็นนักวิจัยด้านประมงที่ศึกษาทรัพยากรประมงในลุ่มน้ำโขง มายาวนานนับสิบๆปี ประจำอยู่ที่ Smithsonian Tropical Research Institute

⁶ คณะกรรมการเขื่อนโลก (World Commission on Dams-WCD) คือองค์กรวิชาการอิสระตั้งขึ้นในปี 2540 หลังจากการประชุมเชิงปฏิบัติการระหว่างธนาคารโลกและสหพันธ์เพื่อการอนุรักษ์ธรรมชาติสากล (IUCN World Conservation Union) ที่เมืองแกลนด ประเทศสวีเดน องค์กรนี้มีสมาชิกที่ประกอบด้วยองค์กรและสถาบันต่างๆ 68 องค์กรจาก 36 ประเทศ โดยมีจุดประสงค์เพื่อศึกษา เสนอข้อมูล ความขัดแย้งและข้อโต้แย้งในประเด็นจากการสร้างเขื่อนขนาดใหญ่ทั่วโลก และนำเสนอแนวทางการตัดสินใจเรื่องเขื่อน โดยมีรายงานเพื่อเป็นแนวทางการตัดสินใจเรื่องเขื่อนขนาดใหญ่ชื่อว่า Dams and Development: A New Framework for Decision Making (WCD 2000) เขื่อนปากมูลเป็นหนึ่งในเขื่อนที่ศึกษาโดย WCD และมีรายงานผลการศึกษากับเขื่อนปากมูลเรื่อง Pak Mun Dam Mekong River Basin Thailand ในปี 2000 ผู้ศึกษาประกอบด้วยนักวิชาการจากหลากหลายวิชา มาจาก สถาบันเทคโนโลยีแห่งเอเชีย มหาวิทยาลัยมหิดล สถาบันวิจัยและพัฒนา (TDR) มหาวิทยาลัยขอนแก่น มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ นักวิชาการจากกรมประมง และวิศวกรที่ปรึกษาชาวต่างชาติที่ประจำในกรุงเทพฯ (WCD 2000) ดูรายละเอียดเกี่ยวกับองค์กรนี้เพิ่มเติมใน ไชยณรงค์ เศรษฐเชื้อ (2543) เรื่อง ภัยพิบัติเขื่อนปากมูล บทสรุปผลการศึกษา กรณีเขื่อนปากมูล โดยคณะกรรมการเขื่อนโลก (World Commission on Dams)

ขึ้นกับปริมาณน้ำมากหรือน้อย และหากระดับน้ำในแม่น้ำโขงสูงขึ้นมาก ๆ ก็ไม่สามารถผลิตไฟฟ้าได้ เพราะระดับน้ำท้ายเขื่อนและเหนือเขื่อนไม่ต่างกัน ด้านชลประทานก็ไม่สามารถส่งน้ำได้ตามที่คาดการณ์และยังผลให้เกิดปัญหาการจับปลาไม่ได้แม้จะมีบันไดปลาโจน (เขื่อนปากมูลเป็นเขื่อนแรกและเขื่อนเดียวในประเทศไทยที่มีบันไดปลาโจน) นำไปสู่ปัญหาทางเศรษฐกิจ (รายได้ประมณลดลงเป็นอันมากหลังมีเขื่อน) สังคม วัฒนธรรมและการเมืองเพราะมีความแตกแยกภายในชุมชนท้องถิ่นที่สูงมาก (การศึกษาด้านสังคมและเศรษฐกิจครอบคลุมพื้นที่ 11 หมู่บ้านโดยศึกษาสภาพสังคม เศรษฐกิจก่อนและหลังมีเขื่อน เน้นวิธีการศึกษาแบบสำรวจและการสัมภาษณ์เจาะลึก) อย่างไรก็ตามงานการศึกษาชิ้นนี้ถูกตอบโต้ จาก กฟผ. ว่าการศึกษามีความไม่ชัดเจนโดยเฉพาะแนวทางการวิเคราะห์เรื่องพลังงานไฟฟ้า และวิธีการสำรวจด้านชีวประมง วิธีการศึกษาข้อมูลด้านอื่นๆไม่เป็นกลางเพราะเน้นการสัมภาษณ์ไม่ครอบคลุมกลุ่มผู้มีส่วนได้ส่วนเสียทั้งหมด

2. การทำความเข้าใจที่ถูกทำให้ลึบปรากฏ และ การตอบโต้กลับจากรัฐ

งานทั้งสองชิ้นข้างต้นสะท้อนให้เห็นว่าความจริงเกี่ยวกับเขื่อนมีหลากหลายชุด โดยเฉพาะชุดที่นำเสนอภาพด้านลบต่อคุณภาพชีวิตของชาวบ้าน และการนำเสนอประเด็นที่ถูกทำให้หายไปจากการศึกษาของผู้เชี่ยวชาญในช่วงแรก (ก่อนการสร้างเขื่อน) ได้ปรากฏขึ้นมาอย่างเป็นระบบผ่านกระบวนการศึกษาแบบวิทยาศาสตร์เชิงประจักษ์ คือประเด็นเรื่องผลกระทบของเขื่อนฯ ด้านลบเช่น ชีวประมงที่สัมพันธ์กับวิถีชีวิตด้านเศรษฐกิจ การนำทรัพยากรปลามาใช้ในมิติทางสังคมวัฒนธรรม ความมั่นคงด้านอาหาร รวมทั้งปัญหาความขัดแย้งทางสังคม การเมืองหลังการสร้างเขื่อนที่เกิดขึ้นจริงในชุมชน และ ที่สำคัญที่สุด รายงานของคณะกรรมการเขื่อนโลกได้ชี้ประเด็นเรื่องการไม่คุ้มครองของเขื่อนฯ เนื่องจากผลิตกระแสไฟฟ้าได้น้อยและไม่สามารถพัฒนาระบบชลประทานได้มากมายดังที่ระบุไว้ในวัตถุประสงค์ ประเด็นการนำเสนอเหล่านี้ได้กลายเป็นวาทกรรมที่สำคัญยิ่งต่อสังคมเพราะนอกจากจะสะท้อนภาพความรุนแรงของอำนาจที่อยู่ในรูปของความรู้แล้วยังเป็นประเด็นที่ฝ่ายคัดค้านการก่อสร้างเขื่อนฯ หยิบยกมาโจมตีหรือยกประเด็นให้โดดเด่นจนกลายเป็นประเด็นสาธารณะ (public issue) สำหรับการสร้างความชอบธรรมในการต่อสู้เรียกร้องต่อรัฐบาล การนำเสนอสภาพปัญหาของเขื่อนฯ โดยนักวิชาการและนักเคลื่อนไหว ได้รับการตอบรับจากรัฐบาล เพราะต่อมารัฐบาลได้ตั้งคณะกรรมการแก้ไขปัญหาของสมัชชาคนจนเพื่อหาแนวทางยุติปัญหาเขื่อนปากมูล

นอกจากนี้ เอ็นจีโอที่ทำงานกับคนจนได้ผลิต สารแม่มนม้นยีน สำหรับเป็น “สารสื่อสาร ทัศนะแห่งคนลุ่มน้ำอีสาน” เพื่อนำเสนอตัวตนของคนที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนและอื่นๆ ต่อสังคมเช่นกัน ตลอดจนนำเสนอความจริงเกี่ยวกับเขื่อนปากมูลว่ามีหลายชุด และชุดที่น่าจะนำเสนอความจริงในประเด็นเรื่องผลกระทบจากเขื่อนฯ ได้ชัดเจนที่สุดควรมาจากการสร้างและนำเสนอความจริงจากมุมมองและประสบการณ์ของผู้ได้รับผลกระทบโดย ดังที่สารแม่มนได้นำบทให้สัมภาษณ์ของ คุณไชยณรงค์ เศรษฐเชื้อ (ผู้อำนวยการเครือข่ายแม่น้ำเอเซีย

ตะวันออกเฉียงใต้) ผู้ซึ่งมีแนวคิดเรื่องการทำวิจัยจากมุมมองของชาวบ้านปากมูล โดยตัวเขาเองเป็นผู้ช่วยนักวิจัยชาวบ้าน เขาให้สัมภาษณ์ตอนหนึ่งว่า

“ผมกลัวพูดว่างานวิจัยไทบ้านเกิดขึ้นท่ามกลางวิกฤติทางวิชาการ คือวิชาการนั้นชาวบ้านฟังไม่ได้แล้ว....ผมอยากจะบอกว่า ไม่ควรมีใครผูกขาดการอธิบายความจริง และไม่มีใครหรือวิธีการเดียวที่จะเข้าถึงความจริงได้ทั้งหมด” (สารแม่มูน ปีที่2 มิถุนายน-กรกฎาคม 2545: 38-39)

สารแม่มูนเปิดตัวครั้งแรกเดือนเมษายน-พฤษภาคม 2544 ได้นำเสนอเรื่องราวเกี่ยวกับเขื่อนปากมูลและเขื่อนอื่นๆในลุ่มน้ำมูลเป็นด้านหลักเพราะเนื้อหาหลักของหลายเล่มต่อๆมาจะเสนอเรื่องเขื่อนปากมูลและพาดหัวหน้าปกว่าด้วยเรื่องดังกล่าว เช่น “เปิดเขื่อน ปลาตื่นวัง คนคืนหลัง ฟันม้งมูน” (ปีที่1 ฉบับที่2 มิถุนายน-กรกฎาคม 2544) “การกลับมาของพรานปลาหลังเปิดเขื่อนราษีไศล” (ปีที่2 ฉบับที่5 ธันวาคม 2545-มกราคม 2546) “แม่มูนแห่งความหวัง” โดยในเล่มจะนำเสนองานวิจัยของไทบ้าน รายงานความก้าวหน้าของมหาวิทยาลัยอุบลราชธานีเกี่ยวกับเขื่อนปากมูล และ ร่างรายงานการศึกษาประเมินผลกระทบทางสุขภาพจากโครงการโรงไฟฟ้าเขื่อนปากมูล นอกจากนั้นสารแม่มูนยังได้นำเสนอเรื่องราวของผลกระทบจากโครงการเขื่อนในลุ่มน้ำมูลต่างๆ ต่อคนจน เช่นสารแม่มูนปีที่1ฉบับที่4 ตุลาคม -พฤศจิกายน 2544 ที่กล่าวว่า “มิฉฉาธิฐิโครงการโขงชีมูล” “บทเรียนการรื้อเขื่อนทั่วโลก” รวมทั้งนำเสนอแนวทางการบริหารจัดการน้ำและเขื่อนจากมุมมองของท้องถิ่นที่ผสมผสานเรื่องความเชื่อและวิถีชีวิตแบบท้องถิ่น เช่น ที่ปรากฏในจดหมายข่าวสารแม่มูนฉบับปฐมฤกษ์ ปี 2544 (ปีที่ 1 ประจำเดือน เมษายน-พฤษภาคม 2544) ที่พาดหน้าปกว่า “ธรรมชาติยาดราเพื่อแม่น้ำมูนครั้งที่ 1 และ 2” หรือ สารแม่มูนปีที่1 ฉบับที่ 3 สิงหาคม 2544 ที่นำเสนองานวิจัยและบทสัมภาษณ์ของอาจารย์จากมหาวิทยาลัยเทคโนโลยีสุรนารี 2 ท่านคือ ดร.พัฒนา กิติอาษา และ อาจารย์สุรียา สมทุฑต์ เรื่อง “อารยธรรมการจัดการน้ำ ภูมิปัญญาพื้นถิ่นข้ามยุคที่ถูกลืม” เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ในปีเดียวกันที่รายงานการศึกษาของคณะกรรมการเขื่อนโลกได้ปรากฏออกมาสู่สังคมเพราะถูกเผยแพร่ไปทั่วโลกผ่านสื่อต่างๆ ทั้งภาษาไทยและภาษาอังกฤษ การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย (2543) ได้จัดพิมพ์เอกสารออกมา 2 เล่มในเวลาไล่เลี่ยกัน เล่มที่หนึ่งชื่อว่า “ความจริงที่เขื่อนปากมูล” โดยนำเสนอข้อมูลความเป็นมาของเขื่อนฯ การผลิตไฟฟ้าประโยชน์ของเขื่อนปากมูลที่สามารถตอบสนองความเป็นเขื่อนเอนกประสงค์ได้อย่างดี การช่วยเหลือราษฎรที่ได้รับผลกระทบรวมทั้งจำนวนเงินที่จ่ายชดเชยทุกๆด้าน ความเสียหายที่เปิดประตูเขื่อนปากมูล (เปิดเพราะน้ำท่วมอุบลราชธานีฤดูฝนในช่วงปี 2542-2543) ข้อโต้แย้งต่อรายงานการศึกษาคณะกรรมการเขื่อนโลก (WCD) กรณีเรื่องการสูญเสียอาชีพประมง และประสิทธิภาพของบันไดปลาโจน โดยแย้งว่า การศึกษานี้ไม่สามารถพิสูจน์ได้จริงว่าประชาชนริมมูลต้องสูญเสียอาชีพประมง เป็นการบิดเบือนข้อเท็จจริงเรื่องอาชีพประมงของชาวบ้านที่โดยมาก

เป็นชาวนามิโซอาชิหะระมง และวิธีการศึกษาสอบถามจากราชกรจำนวนเล็กน้อยเท่านั้นที่ต้องการเห็นถึงผลกระทบต่อกลุ่มเขา ซึ่งจะได้ข้อมูลที่เบี่ยงเบนไปจากความจริง นอกจากนี้ในเอกสารเล่มนี้ยังได้เสนอ ลำดับเหตุการณ์ที่สมัชชาคนจนบุกยึดสันเขื่อนปากมูลปี 2542 และท้ายที่สุดได้นำเสียงสะท้อนด้านลบต่อของผู้คัดค้านเขื่อนปากมูลที่มาจากคอลัมน์ในหนังสือพิมพ์และจากการเสวนาเรื่อง “การชุมนุมที่เขื่อนปากมูล ผลกระทบด้านท่องเที่ยว เศรษฐกิจและสังคม”

นอกจากนี้ กฟผ. ได้จัดพิมพ์งานเอกสารชื่อ “การชุมนุมที่เขื่อนปากมูล ผลกระทบด้านท่องเที่ยว เศรษฐกิจและสังคม” ที่มาจากการเสวนาวันที่ 14 กุมภาพันธ์ 2543 ณ โรงแรมลายทอง จ.อุบลราชธานี ผู้เข้าร่วมประชุม 19 คนมาจากภาคราชการ หอการค้า พระ อุตสาหกรรม หน่วยอนุรักษ์ประมงน้ำจืด สื่อมวลชน แกนนำราษฎร และ สมาคมธุรกิจการท่องเที่ยว เนื้อหาของเอกสารต้องการสะท้อนภาพว่าการบุกยึดสันเขื่อนปากมูลของชาวบ้านที่ประท้วงเรื่องเขื่อนฯ ทำให้เกิดภาพลบด้านการท่องเที่ยวในจังหวัดอุบลราชธานี

ต่อมา ในปี 2544 กองส่งเสริมเผยแพร่ ฝ่ายประชาสัมพันธ์ การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย (2544) ได้ทำหนังสืออีกเล่มชื่อว่า “แกระอัย เอ็นจีโอ” ซึ่งรวบรวมข้อมูลจากข้อเขียนของทิมชาวกาการเมืองหนังสือพิมพ์เดลินิวส์ ฉบับวันที่ 13-16 พฤศจิกายน 2544 เนื้อหาในหนังสือเน้นภาพลบของเอ็นจีโอบางกลุ่ม โดยเฉพาะประเด็นการรับเงินต่างชาติเพื่อทำลาย ล้มล้างและ ขัดขวางการพัฒนาในโครงการใหญ่ๆของรัฐ เช่นการสร้างเขื่อนต่างๆ ในประเทศ ทั้งนี้ได้สรุปลักษณะของ เอ็นจีโอดังนี้ 1) ไม่มีความเป็นชาตินิยม 2) เน้นการเคลื่อนไหวแบบเผชิญหน้าไม่เคลื่อนไหวทางความคิด มีผลประโยชน์แอบแฝง 3) สร้างบุคลิกเฉพาะ เช่น โปกหัว ไว้หนวคไว้เคราหромแหม่ม มีผ้าพันคอ พุดจาด้วยศัพท์เฉพาะ มีการกำหนดคำศัพท์ใหม่ๆ มีโทรศัพท์มือถือ 4) เจริญยึดเยื้อครองด้วยเงื่อนไขที่เป็นไปไม่ได้ 5) แกนนำไม่ชัดเจนเปลี่ยนไปมามากอยู่ในฐานะที่ปรึกษา แทนที่จะเป็นตำแหน่งเลขาธิการประธาน (2544: 6)

การตอบโต้ของ กฟผ. นี่คือการพยายามใช้กลไกสังคมที่มีอยู่ในภาคปฏิบัติการจริง (ได้แก่ นำเสนอเป็นเอกสารวิชาการ สื่อโฆษณา การจัดเสวนากับกลุ่มผู้สนับสนุนเขื่อนฯ กรอบและทิศทางความต้องการพลังงานของชาติโดยรวม ความเชื่อและทัศนคติเรื่องประโยชน์ของเขื่อน ซึ่งคนทั่วไปมักจะเชื่อว่าเขื่อนมีประโยชน์มากกว่ามีโทษเพราะผลิตไฟฟ้าในการพัฒนาประเทศและคนก็พอใจที่มีไฟฟ้าใช้ อาชีพของชาวบ้านมิโซชาวประมง ดังนั้นเขื่อนฯจึงไม่ใช่ต้นเหตุของการสูญเสียรายได้ประมงเป็นต้น) เป็นเครื่องมือลดล้างข้อค้นพบด้านลบของเขื่อนฯโดยนักวิชาการ ดังเช่นที่ปรากฏในเอกสารของ กฟผ. (2543) ที่ได้รวมเล่มเรื่อง **ประมวลข่าวและบทความเกี่ยวกับเขื่อนปากมูล จากสื่อมวลชนระหว่างเดือน มกราคม 2543-มิถุนายน 2543** ข่าวที่ประมวลเอาไว้ในเล่มทั้งหมดมีเนื้อหาที่โน้มเอียงไปในทางสนับสนุนเขื่อนและลดความน่าเชื่อถือฝ่ายสมัชชาคนจนและเอ็นจีโอ ข่าวมีดังนี้

¹ กลุ่มสมัชชาคนจนได้บุกยึดสันเขื่อนปากมูล วันที่ 23 มีนาคม 2542 และตั้งหมู่บ้านแม่มูนมันเอ็นจิ้น (กฟผ. 2543) แต่หมู่บ้านดังกล่าวได้ถูกเผาไปในที่สุดวันที่ 15 ธันวาคม 2546 (สยามรัฐศิลปาพิจารณ์ 2545)

“ธนาคารโลกรับรองการอพยพราษฎรเชื่อนปากมูล ได้มาตราฐานตามกำหนด, มือบปากมูล ข่ายผันผ่านสื่อเปิดประตูเชื่อน, ทบเชื่อนทั้ง, เชื่อนกับข้อเท็จจริง ประโยชน์หรือปัญหา, เชื่อนปากมูล การแก้ปัญหาที่ยังคงมีปัญหา, ความจริงเชื่อนปากมูล, พลิกปุมเชื่อนปากมูล เอ็นจีโอ, เชื่อนปากมูลต้องปรับแผนการต่อสู้ใหม่, กฎเถื่อนเชื่อนปากมูล, คำบงการของเอ็นจีโอ, เชื่อนปากมูลกับการเรียกร้องของสมัชชาคนจน, จะปล่อยให้ละเมิดกฎไปถึงไหน, เอ็นจีโอครอบงำสื่อ, เอาปลาหรือไฟฟ้า ,ผู้จัดระเบียบโลกใหม่, ถ้าทบเชื่อนปากมูลทั้ง ใครรับรองชีวิตชาวบ้านจะดีขึ้น, เรื่องเล็กทำให้ใหญ่ ,สารพันปัญหา, รักปลาหรือรักอะไร, เชื่อนปากมูล อดีตปัจจุบันและอนาคต, แง่งบางประเด็นกรณีเชื่อนปากมูล แหล่งท่องเที่ยวที่มีศักยภาพสูงสุดในประเทศไทย, ใครถูกใครผิด, ประวัติศาสตร์สั้นๆของเชื่อนปากมูล ,อะไรจะเกิดรอดูกัน, มิตรศัตรูไว้ข้างหลัง ผลประโยชน์ของชาติมาก่อน, เชื่อนของใคร, สงสารเชื่อนปากมูล, บทสัมภาษณ์นักศึกษาเอไอทีผู้ทำวิทยานิพนธ์เชื่อนปากมูล ,สิ่งที่เอ็นจีโอกลุ่มปลุกม็อบต้องการ, พังเชื่อนพังประเทศไทย, กฟผ. ชี้แจงเชื่อนปากมูล ,ปากมูลกับค่าไฟฟ้า, ยกบ้านเมืองให้สมัชชาคนจนดีไหม”

กล่าวโดยสรุป ภายหลังการสร้างเชื่อนปากมูล ความรู้เรื่องเชื่อนฯ มิได้กระจุกหรือจัดเก็บข้อมูลโดยรัฐเพียงฝ่ายเดียวอีกต่อไป ภาควิชาการในสังคมได้เข้ามามีบทบาทเพื่อสร้างองค์ความรู้ โดยกลยุทธ์สำคัญที่ฝ่ายวิชาการรวมทั้งเอ็นจีโอที่ทำงานกับคนจนใช้ในการผลิตความรู้คือวิธีการได้มาซึ่งความรู้เพื่อสร้างความน่าเชื่อถือในข้อมูล ได้แก่การนำเสนอด้านลบของเชื่อนฯ ด้วยวิธีการศึกษาแบบเน้นการสอบถาม สัมภาษณ์เจาะลึกจากผู้ได้รับผลกระทบโดยตรง กระบวนการนำเสนอความรู้จะอาศัยสื่อต่างๆ และ ภาคประชาชนที่สนับสนุนแต่ละฝ่ายเป็นกำลังสำคัญให้ข้อความจริงต่างๆเผยแพร่แจกจ่ายไปในสังคมวงกว้าง นอกจากนี้ การนำเสนอภาพลักษณ์หรือเอกลักษณ์ของเอ็นจีโอ ก็สะท้อนให้เห็นถึงความพยายามลดความน่าเชื่อถือของกระบวนการสร้างความรู้และความจริงของชาวบ้านที่มีเอ็นจีโอสนับสนุน ลักษณะเช่นนี้ Foucault (1972) อธิบายว่า การกำหนดว่าใครควรนำเสนอวาทกรรมใดๆที่ผลิตขึ้นเพื่อสร้างการยอมรับในสังคมได้มักจะต้องอาศัยภาคปฏิบัติการจริงของวาทกรรมช่วย ในที่นี้ กฟผ.ใช้สื่อสิ่งพิมพ์และบทบาทองค์กรของตน (เป็นภาคปฏิบัติการจริง) เพื่อนำเสนอความรู้เรื่องพลังงาน เพราะสามารถสร้างการยอมรับและความน่าเชื่อถือจากสังคมได้ดีกว่าที่เอ็นจีโอจะมาเสนอเรื่องเดียวกันนี้ อีกนัยหนึ่งคือสังคมจะยอมรับความจริงเรื่องใดขึ้นอยู่กับว่าผู้พูดเป็นใคร

ช่วงที่สาม: การตัดสินใจเรื่องปัญหาเรื่องเขื่อน (2545-2546)

การต่อสู้ ช่วงชิงพื้นที่การนำเสนอ ความรู้ และความจริง สำหรับทิศทางการจัดการทรัพยากรลุ่มน้ำมูล

1. การตัดสินใจเรื่องเขื่อนปากมูลครั้งที่ 1 และกระแสการต่อต้าน

มติชนรายวันฉบับวันที่ 3 พฤศจิกายน 2545 รายงานว่าคณะรัฐมนตรีมีมติเห็นชอบตามที่คณะกรรมการแก้ไขปัญหาสมัชชาคนจนที่มีนายปองพล อดิเรกสาร รองนายกรัฐมนตรีเป็นประธานเสนอแนวทางการเปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูลโดยพิจารณาข้อมูลจากผลการศึกษาของมหาวิทยาลัยอุบลราชธานีมาพิจารณาแล้ว คือ

“ให้เปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล 4 เดือน ตั้งแต่วันที่ 1 กรกฎาคม ถึง 31 ตุลาคม ของปี โดยให้ กฟผ. ประสานงานกับกรมประมงและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องอื่นๆ เพื่อติดตามผลการดำเนินการดังกล่าวอย่างต่อเนื่องต่อไป”

ภายหลังมติดังกล่าวได้มีปฏิกิริยาต่างๆ จากฝ่ายสมัชชาคนจนและนักวิชาการที่เกี่ยวข้องกับปัญหาเขื่อนปากมูล เช่น เกิดคำกล่าวหาว่าปองพล อดิเรกสาร แปลงสาร บ้าง คณะรัฐมนตรีไม่ได้ยึดผลการศึกษาของมหาวิทยาลัยอุบลราชธานีเป็นบรรทัดฐานในการตัดสินใจทั้งที่เป็นผู้มอบหมายให้ศึกษา ในที่นี้จะยกตัวอย่างปฏิกิริยาตอบโต้ระหว่างฝ่ายต่างๆ ที่ปรากฏในหน้าหนังสือพิมพ์ ดังนี้

วันชัย ดัน เขียนในหนังสือพิมพ์มติชน เรื่อง “บทเรียนราคาแพง จาก ‘ปากมูล’ ” ซึ่งประเด็นว่า การตัดสินใจเรื่องเขื่อนปากมูล ตามมติ ครม. ดังกล่าวโดยอ้างว่าเป็นข้อสรุปของมหาวิทยาลัยอุบลราชธานีนั้น เป็นการตัดสินใจโดยปราศจากข้อมูลทางวิชาการเพราะไม่เป็นไปตามข้อเสนอของมหาวิทยาลัยอุบลราชธานี การเปิดประตูเขื่อนปากมูลในช่วงดังกล่าว กฟผ. ได้ปฏิบัติเป็นประจําอยู่แล้วในฤดูน้ำหลากมีฉะนั้นน้ำจะท่วมเมืองอุบลฯ ซึ่งแสดงให้เห็นว่ามติครม. ดังกล่าวไม่ได้แก้ปัญหาให้ชาวบ้านเลย ทั้งที่ รัฐบาลชุดนี้เคยบอกว่าจะใช้ข้อมูลทางวิชาการเป็นพื้นฐานในการตัดสินใจปัญหาปากมูลและ “ท่านนายกเคยว่า อย่าไปมองคนจนมีเบื้องหลัง มาชุมนุมเพื่อมาดิสเครดิตรัฐบาล ต้องมองว่าถ้าไม่เดือดร้อนเขาไม่มา” แต่ มติครม. ดังกล่าวกลับตัดสินใจปัญหาเขื่อนโดยปราศจากข้อมูลรองรับทางวิชาการทั้งที่คณะผู้วิจัยได้สรุปว่า “ทางเลือกที่ดีที่สุดคือการฟื้นฟูระบบนิเวศและเศรษฐกิจชุมชนของชาวบ้านตลอดลำน้ำมูลที่มีความยาว 400 กว่ากิโลเมตร คือการเปิดประตูเขื่อนตลอดปีเป็นเวลา 5 ปี เพราะแม้ว่าเขื่อนจะไม่ผลิตกระแสไฟฟ้าเลย ก็จะไม่กระทบต่อความมั่นคงของกระแสไฟฟ้า” พอชาวบ้านปากมูลมาประท้วงที่หน้าทำเนียบอีกครั้งเพื่อให้รัฐบาลทบทวนมติ ครม. และขอร้องให้ใช้ผลการศึกษาของมหาวิทยาลัยอุบลราชธานีที่รัฐบาลมอบหมายให้ศึกษา ท่านนายกกลับให้สัมภาษณ์นักข่าวว่า

“เราแก้ไขให้ไม่ได้ หากคัดค้านอยู่บนความสงบก็ไม่ใช่ไร แต่ถ้าหากทำผิดกฎหมายเราก็ไม่ยอม คนเหล่านี้เขาไม่เข้าใจอะไรหรอกเพราะเขาต้องการมีผลงาน” (มติชนรายวัน 4 พฤศจิกายน 2545:17)

กฟผ. ได้เสนอบทความ ในหนังสือพิมพ์มติชนรายวัน โดยมีชื่อบทความว่า **“เชื่อนปากมูลเป็น...ของประชาชน”** โดยนำเสนอว่าการเปิดประตูเชื่อน 4 เดือน

“เป็นการตัดสินใจที่มาจากการพิจารณาจากการศึกษาและปัจจัยหลายด้านประกอบกัน ซึ่งเป็นการตัดสินใจที่คำนึงถึงความสุขและการมีส่วนร่วมของชุมชน ซึ่งกฟผ. พร้อมจะดูแลและบริหารจัดการเป็นอย่างดี ให้สมกับที่รัฐบาลและประชาชนไว้วางใจ เชื่อนปากมูลจึงเป็นเชื่อนของประชาชนที่ยังคงมีคุณค่าและยังประโยชน์ให้แก่ประชาชนและประเทศชาติในระยะยาว” (มติชนรายวัน 3 พฤศจิกายน 2545)

กรุงเทพธุรกิจ ได้เสนอข่าวว่า **“สมัชชาคนจนร้องขอเจรจากับ ‘จาตุรนต์’”** เสนอถึงปฏิกิริยาตอบโต้ของสมัชชาคนจนต่อ มติกรม. วันที่ 1 ตุลาคม 2545 เรื่องเปิดประตูเชื่อนปากมูล 4 เดือน โดยเห็นว่า มติดังกล่าวขัดแย้งและบิดเบือนไปจากรายงานการศึกษาของมหาวิทยาลัยอุบลราชธานีและต้องการเข้าหารือกับนายจาตุรนต์ ฉายแสง รองนายกรัฐมนตรีที่กำกับดูแลงานด้านสังคมเพื่อให้รัฐบาลยึดผลการศึกษาของมหาวิทยาลัยอุบลราชธานีในการตัดสินใจเรื่องเชื่อน (กรุงเทพธุรกิจ 5 พฤศจิกายน 2545)

2. กระบวนการตัดสินใจเรื่องเชื่อนปากมูลอีกครั้ง: ความรู้วิชาการ VS การสำรวจประชามติ

2.1 ยุทธวิธีสร้างความจริงขององค์กรที่ทำวิจัย

หลังจากที่มี มติกรม.วันที่ 1 ตุลาคม 2545 ให้เปิดเชื่อน 4 เดือน ชาวบ้านปากมูลได้กลับมาปักหลักประท้วงข้างทำเนียบอีกครั้งและยืนยันตามที่ฝ่ายตนเสนอคือให้รัฐบาลเปิดเชื่อนฯถาวร(เรียกร้องก่อนหน้านั้นมานานแล้ว)พร้อมๆกับการฟังผลการศึกษาของมหาวิทยาลัยอุบลราชธานี ในช่วงขณะนั้นได้มีการบุกหรือเดินที่ที่พักอาศัยของชาวบ้านที่ประท้วงข้างทำเนียบ โดยกลุ่มบุคคลกลุ่มหนึ่งจึงกลายเป็นสถานการณ์บีบให้ นายกรัฐมนตรี ทักษิณ ชินวัตร ต้องกลับมาทบทวน มติกรม.และขอเรียกร้องจากฝ่ายสมัชชาคนจนอีกครั้งและได้เข้าไปพบปะกับผู้ชุมนุมข้างทำเนียบรัฐบาลและรับปากว่าจะเป็นผู้แก้ปัญหาเรื่องเชื่อนปากมูลโดยตรง โดยจะรับฟังความคิดเห็นและผลการศึกษาของสถาบันการศึกษาต่างๆที่เกี่ยวข้อง เพื่อประกอบการตัดสินใจซึ่งบอกว่าจะเป็ครั้งสุดท้าย ในวันที่ 20 ธันวาคม 2545 ณ ทำเนียบรัฐบาล⁸ ซึ่งมีงานวิจัย 4 เรื่อง จาก 4 สถาบันวิชาการจึงได้นำถูกเสนอต่อนายกรัฐมนตรี และมีการถ่ายทอดทางโทรทัศน์ช่อง 11 กรมประชาสัมพันธ์⁹

⁸ ก่อนวันที่ 20 ธันวาคม 2545 สมัชชาคนจนที่เหลือนอยู่ที่หมู่บ้านแม่บุญมั่นยืนที่อุบลราชธานีได้เดินทางมาสมทบกับกลุ่มที่ประท้วงข้างทำเนียบ และหลังจากออกเดินทางได้เกิดสถานการณ์บุกถล่มเผา-แม่บุญมั่นยืน วันที่ 15 ธันวาคม 2545โดยชายฉกรรจ์ 50 คน ที่ปรึกษาสมัชชาคนจน วนิดา ดันติวิทยาพิทักษ์ กล่าวว่า “การใช้ความรุนแรงขู่ชาวบ้านเพื่อทำตามความต้องการของตัวเองถือว่าเป็นรัฐบาลเผด็จการ แต่รัฐได้กลับว่ามีเบื้องหน้าเบื้องหลังและกล่าวว่า เอ็นจีโอบางพวกรับเงินต่างชาติมาสร้างสถานการณ์ (สยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์ สุกรีที่ 20-พฤหัสที่ 26 ธันวาคม 2545:9)

⁹ ประกอบด้วย 1) งานวิจัยของมหาวิทยาลัยอุบลราชธานี (ปี2545) สนับสนุนงบประมาณโดย สำนักนายกรัฐมนตรี เสนอต่อคณะกรรมการแก้ไขปัญหาของสมัชชาคนจนซึ่งแต่งตั้งโดยรัฐบาล 2) รายงานความก้าวหน้าการติดตามสภาพเศรษฐกิจ สังแวดล้อมและจัดทำแผนพัฒนาคุณภาพชีวิต สำหรับราษฎรและชุมชนในเขตลุ่มน้ำมูลตอนล่าง (ปี2545) ศึกษาโดยสถาบันวิทยา ศาสตร์และเทคโนโลยีแห่งประเทศไทย เสนอต่อ การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย (งานวิจัยชิ้นนี้ยังไม่เสร็จสมบูรณ์ขณะนำ

เป็นที่น่าสังเกตว่า ยุทธวิธีการสร้างความจริงขององค์กรที่ทำวิจัยและ หน่วยงานที่สนับสนุนทุนวิจัยส่งผลต่อมุมมองและ วิธีคิดในการพัฒนาขอบเขตการศึกษา วัตถุประสงค์ วิธีการศึกษา ประชากรที่ใช้ในการศึกษา กระบวนการ บทวิเคราะห์ บทสรุปและการนำเสนอแนวทางการจัดการทรัพยากรอื่นๆ ซึ่งสอดคล้องกับทัศนะของ Foucault (1980) ที่ว่าไม่สนใจว่าความจริงคืออะไรหรือพูดอีกนัยหนึ่งว่าผลการศึกษาก่อมาเป็นแบบใด แต่สนใจกระบวนการที่ได้มาซึ่งความจริงชุดนั้นๆ ซึ่งมักจะถูกกำหนดโดยกฎเกณฑ์บางอย่างและถูกทำให้ชัดเจนโดยเงื่อนไขบางอย่างที่ไม่แน่นอน ดังนั้นงานวิจัยทั้ง 4 ชิ้นและงานสำรวจอีก 1 ชิ้น สามารถแบ่งออกเป็น 3 กลุ่มโดยพิจารณาจากปัจจัยเรื่องมุมมองและวิธีคิดที่มีต่อชุมชน

กลุ่มที่หนึ่ง งานวิจัยที่มาจากวิธีคิด/มุมมองว่าด้วยเชื่อมสร้างผลกระทบต่อคน สังคม และระบบนิเวศโดยรวม งานกลุ่มนี้มี 2 ชิ้นคือ งานวิจัยของไทยบ้านและ งานของมหาวิทยาลัยอุบลราชธานี (มอบ.) ซึ่งชี้ให้เห็นถึงผลกระทบของเขื่อนด้านลบต่อชุมชน ขอบเขตการศึกษาของ มอบ. ก่อนข้างมีประเด็นที่รอบด้านมากกว่าเมื่อเปรียบเทียบกับงานวิจัยชิ้นอื่นๆ และผลการศึกษาด้านเศรษฐกิจและสังคมก่อนข้าง แตกต่างไปจากงานที่นำเสนอต่อ กฟผ. ดังที่ที่ปรึกษานายกฯ กล่าวว่า งานวิจัยทั้งหมด 4 ชิ้นงานของ มข. และ วท. ก่อนข้างไปทางรัฐบาล ส่วนงานของ มอบ. “ก่อนข้างจะไม่ค่อยเหมือนรัฐบาล ไม่ค่อยเหมือนการวิจัยของการไฟฟ้าฝ่ายผลิต” (เกรียงกมล เลหาไพโรจน์ ใน เนชั่นสุดสัปดาห์ ปีที่ 11 ฉบับที่ 557 วันที่ 3 กุมภาพันธ์ 2545:28)

งานวิจัยของมหาวิทยาลัยอุบลราชธานี (ปี2545) เรื่อง การศึกษาวิจัยแนวทางการฟื้นฟูระบบนิเวศ วิถีชีวิตและชุมชนที่ได้รับผลกระทบจากเขื่อนปากมูล การศึกษานี้เป็นไปตามมติกรม.ให้มหาวิทยาลัยอุบลฯศึกษาช่วงทดลองการเปิดประตูเขื่อนปากมูล 1 ปี ประชากรครอบคลุม 63 หมู่บ้านใน 3 อำเภอ เน้นการสำรวจ สัมภาษณ์เจาะลึกและการสังเกตแบบมีส่วนร่วม และการประชุมเชิงปฏิบัติการกับกลุ่มผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย ประเด็นการศึกษาก่อนข้างรอบด้าน ประกอบด้วย พลังงานไฟฟ้า เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม การเมือง ป่าไม้ นิเวศเกษตร ชีวประมง และ แนวทางการจัดการบริหารเขื่อนปากมูล

ผลการศึกษาโดยรวมพบว่าชาวบ้านมีอาชีพทำนาควบคู่กับการมีอาชีพทำประมงในแทบทุกครั้งเรือน มีชนิดปลาจำนวนมากกลับมายังแม่น้ำมูล ส่งผลให้รายได้การประมงเพิ่มขึ้นอย่างชัดเจนเมื่อเปรียบเทียบกับก่อนเปิดประตูเขื่อนและมีแนวโน้มว่าคนในชุมชนเริ่มมีความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน การเปิดประตูเขื่อนปากมูลไม่กระทบต่อความมั่นคงด้านพลังงานในภาคอีสาน

เสนอในที่ประชุมวันดังกล่าว) 3) การประเมินผลกระทบสิ่งแวดล้อมด้านเศรษฐกิจ และ สังคมของประชาชนที่ได้รับผลกระทบด้านที่อยู่อาศัย ศึกษาต่อเนื่อง 3 ปี (ปี 2537 ปี 2539 ปี 2540 และปี 2541) ศึกษาโดย มหาวิทยาลัยขอนแก่น เสนอต่อ การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย และ4) งานวิจัยไทยบ้าน เรื่อง แม่บุญ การกลับมาของคนหาปลา (ปี2545) ศึกษาโดย คณะนักวิจัยไทยบ้าน สมัชชาคนจน กรณีปากมูลและเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้ ส่วนงานชิ้นที่ 5 คืองานสำรวจ (poll) ความคิดเห็นและทัศนคติของชาวบ้านเรื่องเขื่อนฯ แนวทางการเปิด-ปิดเขื่อน ไม่ได้นำเสนอเพราะสำรวจภายหลังวันที่ 20 ธันวาคม 2545 จัดทำโดยสำนักงานสถิติแห่งชาติ โดยรับมอบหมายจากรัฐบาลภายหลังจากที่นายกทักษิณ ชินวัตร รับฟังงานวิชาการทั้ง 4 ชิ้นแล้ว

ตอนล่างแต่ประการใด และ มีชาวบ้านจำนวนน้อยที่ใช้น้ำจากการสูบน้ำด้วยพลังงานไฟฟ้าจากแม่น้ำมูลทำการเกษตรในฤดูแล้ง ดังนั้นมหาวิทยาลัยอุบลราชธานีได้เสนอนโยบายทางเลือกต่อรัฐบาล 4 แนวทางคือ 1) การปิดประตูเขื่อนตลอด 2) เปิดประตูเขื่อน 5 เดือนเพื่อให้ปลาอพยพจากแม่น้ำโขงสู่แม่น้ำมูล (กรกฎาคม -ตุลาคม) 3) เปิดประตูเขื่อน 8 เดือน (เมษายน-พฤศจิกายน) เพื่อให้ปลามาวางไข่และแพร่พันธุ์ พร้อมกับให้ชาวบ้านสามารถจับปลาหน้าแล้งที่เหมาะสมกับชาวบ้านส่วนมากที่มีเครื่องมือประมงขนาดเล็กที่เคลื่อนที่ได้ และ 4) เปิดประตูเขื่อนปากมูลตลอดปีทดลอง 5 ปี โดยได้อธิบายชัดเจนว่าทางเลือกที่ 4 เป็นทางเลือกที่จะช่วยฟื้นฟูระบบนิเวศ เศรษฐกิจและสังคมได้อย่างยั่งยืนที่สุดเนื่องจากประเด็นเรื่องไฟฟ้าสามารถแก้ไขปัญหได้ทางเทคนิคเพราะมีสายส่งไฟฟ้าเชื่อมโยงทั้งประเทศและซื้อไฟฟ้าจาก สปป.ลาว ซึ่งทางเลือกทั้งหมดมิได้มาจากแบบสำรวจหรือแบบสัมภาษณ์แต่ประมวลและวิเคราะห์จากความสัมพันธ์ของข้อมูลด้านต่างๆในลักษณะสหสาขาวิชา

รายงานการศึกษาเรื่อง แม่มน: การกลับมาของคนหาปลา โดย คณะนักวิจัยไทบ้านสมัชชาคนจนและเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้ (ศึกษาช่วงทดลองเปิดประตูเขื่อนปากมูล 1 ปี) ผลการศึกษาใกล้เคียงกับผลการศึกษาของ มอบ. แต่กระบวนการศึกษานี้แตกต่างไปจากการศึกษาอื่นๆทั้งหมดเพราะเป็นการศึกษาโดยชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบโดยตรงจากเขื่อนฯ ดังที่คำบอกเล่าของ นายดำ ชาคะพันธ์ ชาวบ้านนักวิจัยจากบ้านดอนชีเวิน อ. สิรินธร จ.อุบลราชธานี ว่า

“ เราเป็นเจ้าของปัญหา เป็นคนได้รับผลกระทบ ทรัพยากรของเราชีวิตของเราถูกทำลาย เมื่อเปิดเขื่อนปลากลับมา ธรรมชาติกลับมา ชีวิตเราก็กลับมาด้วย ทำอย่างไรให้คนอื่นได้เห็น ได้เชื่อในสิ่งที่เราอยากจะบอก ก็เลยคิดว่าต้องจดบันทึก ต้องรวบรวมไว้เป็นหลักฐาน แต่ถ้าให้คนอื่นมาทำก็กลัวเขาจะทำได้ไม่ถูกต้องครบถ้วน เพราะคนในเมืองเขาไม่เข้าใจวิถีชีวิตของเรา ไม่รู้เรื่องปลา เรื่องแก่ง เรื่องแม่น้ำเหมือนเรา ก็ต้องมาถามเราอยู่ดี ก็เลยคิดว่าทำเองดีกว่า” (คณะนักวิจัยไทบ้านสมัชชาคนจนและเครือข่ายแม่น้ำเอเซียตะวันออกเฉียงใต้ 2545:ปกนอก)

จุดประสงค์การศึกษาเพื่อศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจ วัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อมหลังการเปิดประตูเขื่อน แต่ไม่ได้ศึกษาข้อมูลด้านพลังงานไฟฟ้า วิธีการศึกษาจะเน้นการสัมภาษณ์เป็นหลักและศึกษาจากกลุ่มพรานปลาเพื่อหาข้อมูลเรื่องทรัพยากรปลาโดยอิงกับความรู้พื้นบ้านเป็นหลัก ชุมชนที่ศึกษามีทั้งหมด 65 หมู่บ้านแบ่งเป็น 2 กลุ่มคือกลุ่มติดแม่น้ำและกลุ่มบ้านโคก(ไกลจากแม่น้ำมูล) ผลการศึกษาพบว่าปลาจะกลับคืนมาสู่แม่น้ำมูลเพิ่มขึ้นจำนวนมาก รายได้จากการประมงเพิ่มขึ้นหลังการเปิดเขื่อน ความแตกแยกในหมู่บ้านลดลง มีความมั่นคงด้านอาหารมากขึ้น ภูมิปัญญาต่างๆในการจับปลาได้ฟื้นคืนมาอีกครั้ง วัฒนธรรมอัน

ดีเช่นการแลกเปลี่ยน เสี้ยวเหยเกยฮัก การแจกจ่ายที่มีปลาเป็นสื่อกลับมาอย่างเห็นได้ชัด ระบบนิเวศปาริมมูล พืชพรรณกลับมาเป็นฐานเศรษฐกิจชุมชนอีกครั้ง

กลุ่มที่สอง งานวิจัยที่มาจากวิธีคิด/มุมมองว่าด้วยทำอะไรคนจึงจะอยู่ร่วมกับเขื่อนฯได้หรือปรับตัวอย่างไรเมื่อมีเขื่อนฯ งานของ สถาบันวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแห่งชาติ (วท.) และ มหาวิทยาลัยขอนแก่น (มข.) มหาวิทยาลัยขอนแก่น (2543) ทำการศึกษาเรื่องการประเมินผลกระทบสิ่งแวดล้อมด้านเศรษฐกิจ และสังคม ของประชาชนที่ได้รับผลกระทบด้านที่อยู่อาศัย โครงการโรงไฟฟ้าพลังน้ำเขื่อนปากมูล (ไม่ได้ศึกษาช่วงเปิดประตูเขื่อน) ศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจสังคม โดยติดตามความเปลี่ยนแปลงต่อเนื่องจากประชากรกลุ่มเดียวกันด้านเศรษฐกิจและสังคมในปี 2537 ปี 2539 ปี 2540 ปี 2541 และ ปี 2542 ใน 11 หมู่บ้าน เพื่อประเมินผลกระทบสิ่งแวดล้อมด้านเศรษฐกิจ และสังคม ของประชากรที่ได้รับผลกระทบด้านที่อยู่อาศัยเนื่องจากโครงการโรงไฟฟ้าพลังน้ำเขื่อนปากมูล ผลการศึกษาที่สำคัญพบว่าชาวบ้านมีอาชีพหลักทำนาเป็นหลัก มีเพียงไม่ถึง 7 เปอร์เซ็นต์ที่มีอาชีพประมงรายได้จากประมงลดลงมากหลังมีเขื่อน อย่างไรก็ตาม ชาวบ้านส่วนมากมีทัศนคติดีต่อเขื่อนและพอใจโครงการเพราะทำให้มีไฟฟ้าใช้ มีการคมนาคมที่สะดวกขึ้น ได้รับค่าชดเชยสร้างบ้าน มีเขื่อนแล้วทำให้รัฐมีรายได้ มีรายได้จากการจับกุ้งที่ปล่อยโดย กฟผ. และอยากให้รัฐปล่อยปลามากขึ้น มีเพียงส่วนน้อยที่ไม่พอใจเขื่อนเพราะหาปลาได้น้อยลงซึ่งเปอร์เซ็นต์ความไม่พอใจจะเพิ่มขึ้นในแต่ละปีที่สำรวจ ค่าชดเชยไม่ยุติธรรม น้ำท่วมที่ทำกิน ต้องย้ายบ้าน เขื่อนทำลายธรรมชาติทำให้ยากลำบากในการหากิน มีหนี้สินจากการกู้มาสร้างบ้าน มีค่าใช้จ่ายสูงขึ้น ชาวบ้านเห็นแก่ตัวมากขึ้น ไม่สามารถเพาะปลูกหน้าแล้งริมมูลได้ นอกจากนี้ผู้ศึกษายังได้ประเมินโครงการพัฒนาคุณภาพชีวิตที่จัดโดย กฟผ. เช่นการอบรมด้านเศรษฐกิจ (ปี2540-2542) จำนวน 4 หลักสูตรพบว่าประชากรส่วนใหญ่ไม่ ได้เข้ารับการอบรม นอกจากนี้พบว่าประชากรต้องการให้ปล่อยกุ้งและปลาลงแม่น้ำมูลชดเชยที่ปลาธรรมชาติลดลงมากหลังมีเขื่อน อย่างไรก็ตามการศึกษาดังกล่าวนี้นี้ไม่ได้ศึกษาประเด็นด้านปัญหาทางสังคมและการเมืองที่เกิดขึ้นหลังมีเขื่อน และพลังงานไฟฟ้า

สถาบันวิจัยวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแห่งประเทศไทย ทำการศึกษาเรื่อง การติดตามสภาพเศรษฐกิจ สิ่งแวดล้อมและจัดทำแผนพัฒนาคุณภาพชีวิต สำหรับราษฎรและชุมชนในเขตลุ่มน้ำมูลตอนล่าง (ปี2545) ผลการศึกษามีความใกล้เคียงกับ มหาวิทยาลัยขอนแก่น เพราะประเด็นและวิธีการศึกษาล้ายคลึงกันเพียงแต่ศึกษาระหว่างการทดลองเปิดประตูระบายน้ำเท่านั้นและ ไม่ได้ศึกษาเรื่องพลังงานไฟฟ้าเช่นกัน วัตถุประสงค์เพื่อติดตามการเปลี่ยนแปลงสภาพเศรษฐกิจ สังคม และสิ่งแวดล้อม และประเมินศักยภาพของทรัพยากรต่างๆ ที่มีอยู่ในชุมชนก่อนและหลังการสร้างเขื่อนปากมูล และจัดทำฐานข้อมูลและแผนปฏิบัติการพัฒนาคุณภาพชีวิตของราษฎร วิธีการศึกษาเป็นแบบสำรวจสำมะโนประชากรจากราษฎรที่ได้รับเงินค่าชดเชยการสูญเสียรายได้ประมาณ 6,160 ครัวเรือน และครัวเรือนเปรียบเทียบกับอีก 900 ครัวเรือน ประเด็นการศึกษาเน้นด้านรายได้ที่มาจากเกษตรและประมง ซึ่งพบว่ารายได้ประมง

เพิ่มขึ้นหลังเปิดประตูระบายน้ำ นอกจากนี้พบว่า ชาวบ้านส่วนมากมีทัศนคติที่ดีต่อเขื่อนฯ และมีความพอใจในเขื่อนเช่นเดียวกับผลการศึกษาของมหาวิทยาลัยขอนแก่น และชาวบ้านต้องการให้รัฐปล่อยปลา กุ้งลงแม่น้ำมูล และเพาะพันธุ์สัตว์น้ำ ส่งเสริมอาชีพใหม่ๆ จัดตั้งกองทุนพัฒนาอาชีพ ก่อสร้างแหล่งน้ำ ระบบประปาชุมชน พัฒนาระบบชลประทานและพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานต่างๆให้ดีขึ้น เช่น ถนน สถานีอนามัย และอื่นๆ เป็นต้น

กลุ่มที่สาม งานวิชาการที่มาจากวิธีคิด/มุมมองว่าด้วยการยุติปัญหาความขัดแย้ง ต้องมีผู้ได้ผู้เสียประโยชน์ โดยการใช้ประชามติจากเสียงส่วนใหญ่ให้เข้ามามีส่วนแก้ไข ปัญหาทั้งนี้เพื่อที่จะยืนยันและสร้างความมั่นใจในการตัดสินใจได้ว่ามีความเหมาะสม และเป็นกลางตามหลักประชาธิปไตย ดังที่กล่าวมาแล้วในเชิงอรรถที่ 9 สำนักงานสถิติแห่งชาติ กระทรวงเทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสารได้รับมอบหมายจากรัฐบาลดำเนินการสำรวจ (poll) ข้อคิดเห็นของประชาชนเกี่ยวกับความเดือดร้อนจากการเปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูลในกรณีต่างๆ และผลกระทบที่ได้รับและตัดสินใจเกี่ยวกับการเปิดหรือปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล โดยชี้แจงในเหตุผลของการศึกษาว่า

" เนื่องจากปัญหาเขื่อนปากมูล มีการเรียกร้องจากกลุ่มสมัชชาคนจนมาโดยตลอดและทุกรัฐบาลที่ผ่านมารวมทั้งรัฐบาลปัจจุบันได้มีการแก้ไขปัญหาเขื่อนปากมูลอย่างต่อเนื่อง จนกระทั่ง วันศุกร์ที่ 20 ธันวาคม พ.ศ. 2546 รัฐบาลชุดปัจจุบัน (พ.ต.ท. ทักษิณ ชินวัตร) ได้เปิดโอกาสให้ผู้แทนกลุ่มที่ได้รับความเดือดร้อนได้มีโอกาสเข้าชี้แจงและเจรจากับรัฐบาล โดยในการเจรจาดังนี้ได้มีการถ่ายทอดผ่านทางโทรทัศน์และสถานีวิทยุ เพื่อให้ประชาชนได้รับทราบข้อเท็จจริงโดยทั่วกัน ซึ่งผลการหารือยังไม่ได้ข้อสรุป และรัฐบาลต้องการข้อมูลประกอบการตัดสินใจเพิ่มเติม รัฐบาลจึงได้มอบหมายให้สำนักงานสถิติแห่งชาติดำเนินการสำรวจความคิดเห็นของประชาชนเกี่ยวกับเขื่อนปากมูลขึ้นเพื่อจัดหาข้อมูลเป็นแนวทางประกอบการดำเนินการและตัดสินใจแก้ปัญหาต่อไป" (สำนักงานสถิติแห่งชาติ 2546:1)

การสำรวจนี้มีขึ้น 4 วัน ระหว่างวันที่ 24-26 ธันวาคม 2545 โดยครอบคลุมประชาชนในอำเภอพิบูลมังสาหาร โขงเจียม สิรินคร จังหวัดอุบลราชธานี มีวัตถุประสงค์เพื่อทราบ ข้อคิดเห็นของประชาชนเกี่ยวกับความเดือดร้อนจากการเปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูลในกรณีต่างๆ และผลกระทบที่ได้รับ ข้อคิดเห็นและข้อเสนอแนะต่างๆเพื่อให้รัฐบาลและหน่วยงานที่เกี่ยวข้องนำไปใช้เป็นแนวทางในการดำเนินการและตัดสินใจเกี่ยวกับการเปิดหรือปิดประตูระบายน้ำเขื่อนปากมูล (สำนักงานสถิติแห่งชาติ เรื่องเดียวกัน: 1-2)

ประชากรในการศึกษาร้อยละ 23.9 เป็นผู้อาศัยอยู่ติดแม่น้ำมูล ร้อยละ 76.1 อาศัยห่างจากแม่น้ำมูล รวมจำนวนหมู่บ้านที่ศึกษาทั้งหมด 150 หมู่บ้าน ประชากรตัวอย่างทั้งสิ้น 3,750 คน ผลการสำรวจพบว่า อาชีพของชาวบ้านส่วนใหญ่คือการทำนา และส่วนใหญ่ (80%) ไม่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนและพอใจสูงมากที่มีเขื่อนปากมูล และส่วนใหญ่มีความเห็นว่าหากเปิดหรือปิดเขื่อนตลอดจะทำให้เดือนร้อนและเห็นว่าการเปิดประตูเขื่อน 4 เดือนต่อปีมีความเหมาะสมที่สุด โดยการสำรวจดัง กล่าวจะใช้ตัวเลือกการนำเสนอของมหาวิทยาลัย

อุปราชธานีในการตั้งคำถามและเพิ่มเติมตัวเลือกอีก 1 ตัวเลือกคือการเปิดประตู 4 เดือนต่อปี (ตาม มติ ครม. วันที่ 1 ตุลาคม 2545) ตามรายละเอียดข้างล่างนี้ (สำนักงานสถิติแห่งชาติ เรื่องเดียวกัน:10-17)

1. เปิดประตูระบายน้ำตลอดปี
2. เปิดประตูระบายน้ำ 4 เดือน (ช่วงฤดูฝนเดือนก.ค.-ค.ค)
3. เปิดประตูระบายน้ำ 5 เดือน (ช่วงฤดูฝนเดือน ก.ค.-พ.ย.)
4. เปิดประตูระบายน้ำ 8 เดือน (เมษายน-พฤศจิกายน)
5. ปิดประตูระบายน้ำตลอดปี

นอกจากนี้แบบสำรวจยังได้มีคำถามให้แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับสาเหตุที่ไม่สามารถแก้ไขปัญหามลพิษปนเปื้อนปากมูลได้ เปอร์เซ็นต์การตอบเรียงลำดับจากมากไปหาน้อยดังนี้คือ มีผู้อยู่เบื้องหลังในการข่มขู่ (ร้อยละ 21.2) แก้ไขปัญหาแล้วกลุ่มที่เดือดร้อนก็ยังไม่พอใจ (ร้อยละ 16.1) แต่ละกลุ่มไม่คำนึงถึงประโยชน์ส่วนรวม (ร้อยละ 14.2) รัฐบาลประนีประนอมมากทำให้แก้ปัญหาไม่ได้ (ร้อยละ 8.0) พวกที่ประท้วงเป็นคนละกลุ่มกับพวกที่เดือดร้อน(ร้อยละ 6.2) และต่างฝ่ายต่างถือทิฐิไม่ยอมอ่อนข้อให้กัน(ร้อยละ 2.3) รัฐบาลไม่มีข้อมูลมากพอที่จะตัดสินใจ (ร้อยละ 1.0) รัฐบาลไม่กล้าตัดสินใจ (ร้อยละ 0.8) และไม่แสดงความคิดเห็น (ร้อยละ 30.2) นอกจากนี้คำถามเกี่ยวกับข้อเสนอแนะเพื่อเป็นแนวทางในการดำเนินการแก้ไขปัญหามลพิษปนเปื้อนปากมูลส่วนใหญ่เห็นว่ารัฐบาลควรมีความเด็ดขาดในการสลายม็อบ (ร้อยละ 16.3) การเปิด-ปิดให้อยู่ในดุลยพินิจของรัฐบาล (ร้อยละ 7.5) ให้ความช่วยเหลือผู้ที่เดือดร้อนจริง (ร้อยละ 5.8) ควรมีคลองส่งน้ำเพื่อใช้ในการเกษตร (ร้อยละ 4.3) รัฐบาลและผู้ที่เกี่ยวข้องควรหันหน้าเข้าหากัน (ร้อยละ 1.9) ควรมีโรงงานอุตสาหกรรมรองรับการทำงานของประชาชน (ร้อยละ 0.8) ไม่แสดงความคิดเห็น (ร้อยละ 64.6) (เรื่องเดียวกัน: 18-19)

2.2 บทวิเคราะห์: อำนาจ VS ความรู้ ในการตัดสินใจ

ในที่สุดราวเดือนกุมภาพันธ์ 2546 รัฐบาลก็ได้มีมติเห็นชอบโดยการยืนยันตามมติ ครม. วันที่ 1 ตุลาคม 2545 ให้เปิดประตูเขื่อนปากมูล 4 เดือน การตัดสินใจดังกล่าวมาจากผลการสำรวจจากของสำนักงานสถิติแห่งชาติเป็นหลัก ดังการให้สัมภาษณ์ของที่ปรึกษานายกฯ ด้านการเคลื่อนไหวมวลชน คุณเกรียงกมล เลหาไพโรจน์ ดังนี้

“...เพราะฉะนั้นการที่ให้สำนักงานสถิติแห่งชาติเข้าไปสำรวจนี้ ก็เพราะนายกฯ อยากจะรู้ว่า จริงๆแล้วมีใครบ้างที่เห็นอย่างไร ไม่ได้ต้องการงานวิจัย งานวิจัยมีทั้งหมด 4 ชิ้นแล้ว แต่ถามว่าเอาอันนี้เป็นพื้นฐานสำคัญในการตัดสินใจใช่ไหม ไม่ใช่เลย เพียงแต่อยากจะยืนยันว่าจริงๆ แล้วมีคนได้คนเสียในระดับต่างๆกันแค่นั้น...” (ผู้เขียนขีดเส้นใต้เอง) (บทสัมภาษณ์พิเศษเรื่อง “ฟัง ‘เกรียงกมล’ พูด” ในเนชั่นสุดสัปดาห์ ปีที่ 11 ฉบับที่ 557 วันที่ 3 กุมภาพันธ์ 2545:28)

กล่าวได้ว่า การตัดสินใจเรื่องการบริหารจัดการเขื่อนปากมูลตามมติ ครม.ล่าสุดนี้อยู่บนพื้นฐานของกระบวนการสร้างขึ้นมาของความจริงชุดใหม่อีกชุดหนึ่งที่ผลิตโดยรัฐบาล มิได้ใช้ความจริงจากการศึกษาทางวิชาการที่มีกระบวนการศึกษาแบบเป็นวิทยาศาสตร์เชิงลึกและรอบด้าน

แต่รองรับการตัดสินใจจากข้อมูลที่เป็นทัศนะของคนต่อเรื่องเขื่อนฯ อีกทั้งไม่อยู่บนพื้นฐานของการเข้าใจปัญหาอันซับซ้อนที่เป็นรากเหง้าที่แท้จริงของความขัดแย้งเรื่องเขื่อนปากมูล นั่นคือการจัดการทรัพยากรที่ผูกขาดและรวมศูนย์อำนาจการตัดสินใจเรื่องการบริหารแม่น้ำมูลมาผลิตไฟฟ้าเพียงประการหลักประการเดียว นอกจากนี้รัฐยังสร้างการยอมรับในการตัดสินใจเรื่องนี้โดยใช้ผลสำรวจจากประชากรจำนวนมาก ซึ่งแท้ที่จริงแล้วผู้ที่ตอบแบบสำรวจไม่เกี่ยวข้องโดยตรงเรื่องการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรน้ำและประมงในแม่น้ำมูลมากถึง 76 เปอร์เซ็นต์

ความจริงชุดที่ใช้ในการตัดสินใจเรื่องเขื่อนฯนอกเหนือจากผลการสำรวจของสำนักงานสถิติแห่งชาติแล้ว ยังมาจากภาคปฏิบัติการจริงของวาทกรรมในสังคมว่าด้วยเรื่องเขื่อน เช่น ความเชื่อกันโดยทั่วไปของสังคมว่าเขื่อนก่อประโยชน์มากกว่าผลเสีย สร้างพลังงานที่สะอาดมลพิษมีน้อย ต้นทุนต่ำ สามารถพัฒนาเศรษฐกิจโดยรวมของชาติ และกลายเป็นสถานที่ท่องเที่ยวที่สวยงาม ดังนั้นวาทกรรมเรื่องการบริหารจัดการเขื่อนปากมูลของรัฐจึงได้พิจารณาว่าวาทกรรมเรื่อง ผู้มีส่วนได้เสีย (stakeholder) และยึดหลักทางสายกลางคือทุกคนชนะ (win-win solution) กรณีปากมูลฯ ก็คือ เปิดประตูให้จับปลา 4 เดือน ผลิตไฟฟ้า 8 เดือนเพื่อพัฒนาเศรษฐกิจโดยรวมของประเทศ และ รัฐได้ใช้ทัศนคติของคนเกี่ยวกับ “มีเขื่อนแล้วต้องใช้ประโยชน์เพราะลงทุนไปแล้ว” มาเป็นบรรทัดฐานการตัดสินใจอีกด้วย ดังเช่นที่ปรากฏในสื่อที่หยิบยกโดย กฟผ.ว่า “มิตรศัตรูไว้ข้างหลัง ผลประโยชน์ของชาติมาก่อน, เขื่อนของใคร และ พังเขื่อนพังประเทศไทยเป็นต้น” (กฟผ. อ้างแล้ว:2543) หรือบทความเรื่อง “ปากมูล...เขื่อนของประชาชน” ของ กฟผ. ดังที่ได้เสนอมาแล้วในบทความ

รัฐทำให้ความรู้/ความจริงชุดที่ผู้เสียประโยชน์ (สมัชชาคนจน) ยกขึ้นมาอ้างอิง กลายเป็นสิ่งอื่นหรือทำให้ไม่ปรากฏ งานวิชาการที่ฝ่ายสมัชชาคนจนมักอ้างถึงเพื่อเสนอต่อสาธารณะและรัฐบาลสำหรับการแก้ไขปัญหาคืองานวิจัยไทบ้านและงานของ มอบ. โดยเฉพาะประเด็นการเสนอว่าแนวทางที่เหมาะสมที่สุดในการฟื้นฟูระบบนิเวศและสังคมในแม่น้ำมูลอย่างยั่งยืนคือการให้เปิดประตูเขื่อนปากมูลตลอดปี เป็นระยะเวลา 5 ปี อย่างไรก็ตาม รัฐกลับเห็นว่าการศึกษาของ มอบ.ไม่ได้ระบุชัดเจนอย่างเป็นทางการในทางเลือกใดและการศึกษาของ มอบ. มาจากมุมมองของผู้ได้รับผลกระทบด้านลบจากเขื่อนเป็นหลัก ซึ่งทำให้ยากที่จะตัดสินใจทำตามได้เพราะรัฐบาลเชื่อว่าเรื่องเขื่อนปากมูลมีทั้งผู้ได้และเสียประโยชน์ ดังที่ เกรียงกมล เลหาไพโรจน์ (อ้างแล้ว: 28) กล่าวถึง งานของ มอบ. ว่า

“...เป็นการเข้าไปทำวิจัยภายใต้เงื่อนไขของสมัชชาคนจนว่า ให้ ม.อุบลฯ เท่านั้น และ ม.อุบลฯ เขาเข้าไปทำวิจัยผู้ได้รับผลกระทบจากเขื่อนปากมูล เขาจะเน้นหนักทางคนส่วนนี้ ...ถามว่าเป็นไงก็ OK ไม่มีปัญหาทำให้เขาทำไป งานวิจัยของ ม.อุบลฯ ยื่นข้อเสนอต่อรัฐบาล 4 ทางเลือก โดยไม่ได้ระบุว่าเป็นทางเลือกใด เพราะฉะนั้นความเห็นของม.อุบลฯ อย่างเป็นทางการนี้ไม่มี ...เรื่องนี้ (เขื่อนปากมูล-ผู้เขียน) ยึดเยื่อมาตั้งนานแล้ว วันนี้หลังจากมีเขื่อนมาสิบปี คุณเปิดเขื่อนตลอดตามข้อเรียกร้องก็สร้างปัญหากับคน คือถ้าไม่มีเขื่อน คนพวกนี้ก็จะอยู่ปกติ ก็จะปรับวิถีชีวิตของเขา แต่พอมีแล้วเขาได้ประโยชน์จากการมีเขื่อน ส่วนคนที่เสียประโยชน์จากการมีเขื่อนก็มีจริง ๆ อันนี้จะต้องยอมรับ...เพราะฉะนั้นรัฐบาลจึงต้องชั่งทั้งหมดแล้วก็ยังมีคนได้คนเสีย...”

การอ้างถึงวาทกรรมเรื่องผู้มีส่วนได้ส่วนเสียจากการสร้างเขื่อนปากมูลทำให้ข้อเรียกร้องของฝ่ายสมัชชาคนจนที่ให้รัฐยึดถือข้อเสนอการจัดการเขื่อนปากมูลฯ จากงานของ มอบ. ค่อย ๆ สูญเสียพื้นที่ความน่าเชื่อถือสำหรับการเป็นชุดความรู้/ความจริงในการตัดสินใจเรื่องเขื่อนฯ ไปโดยปริยายเพราะรัฐไม่ได้สนใจว่าอะไรคือความจริงแต่สนใจกระบวนการสร้างขึ้นมาของความจริงที่มาจากความคิดเห็น ทศนคติ และกระแสสังคมเรื่องความพอใจเมื่อมีเขื่อนฯ รวมทั้ง ภาวปฏิบัติการณ์จริงอีกด้านของเขื่อนฯ ได้แก่ กลุ่มมือบที่สนับสนุนรัฐบาลที่เปิดประตูเขื่อนเพียง 4 เดือนของปี เช่น กลุ่มกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน อบต. กลุ่มผู้เลี้ยงปลาในกระชัง และอื่นๆ

ดังนั้น จึงกล่าวได้ว่าอำนาจการตัดสินใจที่เปิดประตูเขื่อนปากมูลเพียงระยะเวลา 4 เดือนต่อปี อาศัยกระบวนการสร้างขึ้นมาของความจริง(ความรู้)ในการจัดการปัญหาเขื่อนปากมูลมิใช่อาศัยตัวความรู้และความจริงทางวิชาการนั้นๆรองรับ แต่ได้นำภาวปฏิบัติการณ์จริงของวาทกรรมเรื่องเขื่อนฯ (ทศนคติของสังคมต่อเขื่อนฯ ผู้มีส่วนได้ส่วนเสีย และอื่นๆ) และสร้างกลไกต่างๆขึ้นมาเพื่อทำให้การสำรวจ(poll) ของรัฐกลายเป็นความรู้ชุดใหม่ ที่มีความสำคัญและยอมรับได้ในสังคมเพราะสนับสนุนจากคนกลุ่มใหญ่ในพื้นที่ที่เกิดปัญหา (ชาวบ้านปากมูลฯ) ซึ่งความรู้ชุดนี้ก็ืออำนาจที่ถูกทำให้ชาวสะอาดเพราะไม่เห็นว่าจะต่อความคิดเห็นของคนส่วนใหญ่(มีเขื่อนต้องใช้ประโยชน์) อีกทั้งความรู้ชุดนี้ก็ดูเหมือนว่าไม่ได้ขาดเหตุผลทางวิชาการใดๆรองรับเลยเพราะสำนักงานสถิติแห่งชาติก็ได้สำรวจตามขั้นตอนทางวิชาการ ซึ่งทำให้สังคมยอมรับได้โดยง่ายมากขึ้น ดังนั้น ทั้งภาวปฏิบัติการณ์จริงของเขื่อนฯ และ อำนาจในรูปของความรู้จึงกลายเป็นกลไกสำคัญที่สำคัญที่สุดในการตัดสินใจขั้นสุดท้ายของรัฐเรื่องเขื่อนฯ

อย่างไรก็ตามพบว่าท่ามกลางการต่อสู้ระหว่างชุดความจริงต่างๆ ได้เกิดมิติใหม่ของการสร้างขึ้นมาของความจริงที่มาจากมุมมอง วิธีคิดและ โลกทัศน์ของท้องถิ่นที่เป็นผู้ได้รับผลกระทบโดยตรง พวกเขาได้ผลิตความรู้และความจริงขึ้นมา ซึ่งกลายเป็นพลังวิชาการที่ท้องถิ่น

สามารถสร้างได้เอง ผู้เขียนเชื่อว่าพลังวิชาการที่สร้างมาจากท้องถิ่นอันหลากหลายที่เกี่ยวข้องกับการจัดการลุ่มน้ำมูล จะกลายเป็นพลังของการเคลื่อนไหวทางสังคม (social empowerment) ที่สำคัญยิ่งในอนาคตเพื่อชี้ประเด็น ปัญหา การเรียนรู้ร่วมกันของท้องถิ่นต่อนโยบายการจัดการทรัพยากรที่มาจากรัฐแต่เพียงฝ่ายเดียว และ คาดว่าในอนาคตปัญหาเรื่องเขื่อนปากมูลคงจะไม่จบสิ้นไปพร้อมกับมติกรม.ให้เปิดประตูเขื่อนฯ 4 เดือน หากพลังของท้องถิ่นยังคงยืนยันที่จะสร้างความรู้โดยท้องถิ่นและนำความรู้ดังกล่าวมานำเสนอให้เป็นประเด็นสาธารณะและขยายวงกว้างออกไปเรื่อยๆ เมื่อถึงวันนั้น ทศนะของคนในสังคมต่อเขื่อนฯ และการจัดการทรัพยากรในลุ่มน้ำอาจเปลี่ยนแปลงไปในทิศทางใหม่แล้วก็เป็นได้

เอกสารอ้างอิง

- การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย. (2543). การขุมนุมที่เขื่อนปากมูล ผลกระทบด้านการท่องเที่ยว เศรษฐกิจและสังคม. กรุงเทพฯ: กองการพิมพ์ ฝ่ายประชาสัมพันธ์.
- (2543). ความจริงที่เขื่อนปากมูล. พิมพ์ครั้งที่ 2 . กรุงเทพฯ: กองการพิมพ์ ฝ่ายประชาสัมพันธ์.
- (2544). แกะรอย เอ็นจีโอ. กรุงเทพฯ: กองการพิมพ์ ฝ่ายประชาสัมพันธ์.
- (2544). ข้อมูลเขื่อนปากมูล. คณะทำงานประสานงานเขื่อนปากมูล
- (2544). ประมวลข่าวและบทความเขื่อนปากมูล จากข่าวสื่อมวลชน (มค. 2543-มิถุนายน 2543) (เล่มที่ 2). กรุงเทพฯ: กองการพิมพ์ ฝ่ายประชาสัมพันธ์.
- เกรียงกมล เลหาไพโรจน์. (2546). "บทสัมภาษณ์พิเศษ พัง 'เกรียงกมล' พุด," เนชั่นสุดสัปดาห์ ปีที่ 11 ฉบับที่ 557 เดือนกุมภาพันธ์ 2546 หน้า 26-30.
- คณะนักวิจัยไทบ้านสมัชชาคนจนกรณีปากมูลและเครือข่ายแม่น้ำเอชียตะวันออกเฉียงใต้. (2545). แม่มุน การกลับมาของคนหาปลา. เครือข่ายแม่น้ำเอชียตะวันออกเฉียงใต้.
- จามะรี เชียงทอง. (2543). "การศึกษาความสัมพันธ์ทางสังคมและไทยศึกษา." ใน สถานภาพไทยศึกษา การสำรวจเชิงวิพากษ์, หน้า 82-121. จักรทิพย์ นาถสุภา และ คณะ, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: โอ เอส พรินต์ติ้งเฮ้าส์.
- ผาสุก พงษ์ไพจิตร. (2543). "ท่ามกลางหมุ่มังกร ผู่ห่านบิน และ เสือเศรษฐกิจ:เศรษฐกิจไทยทศวรรษ 2530 จากมุมมองของเทศและไทย." หน้า 123-165 ใน สถานภาพไทยศึกษา การสำรวจเชิงวิพากษ์, หน้า 82-121. จักรทิพย์ นาถสุภา และ คณะ, บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: โอ เอส พรินต์ติ้งเฮ้าส์.

- ทวีคุณ สวรรค์ตรานนท์. (2545). "การศึกษาความต้องการกำลังไฟฟ้าสูงสุดในภาคตะวันออก
เฉียงเหนือตอนล่าง," หน้า 2-5-2-53. ใน รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ โครงการศึกษา
วิจัยแนวทางการฟื้นฟูระบบนิเวศ วิถีชีวิตและชุมชนที่ได้รับผลกระทบจากเขื่อน
ปากมูล. อุบลราชธานี: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี.
- มหาวิทยาลัยขอนแก่น. (2543). รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ เรื่อง การประเมินผลกระทบสิ่งแวดล้อม
ด้านเศรษฐกิจและสังคมของประชากรที่ได้รับผลกระทบด้านที่อยู่อาศัย
โครงการโรงไฟฟ้าพลังน้ำเขื่อนปากมูล.
- มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี. (2545). รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ โครงการศึกษาวิจัยแนวทาง
การฟื้นฟูระบบนิเวศ วิถีชีวิตและชุมชนที่ได้รับผลกระทบจากเขื่อนปากมูล.
อุบลราชธานี: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี.
- สถาบันวิจัยวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีแห่งประเทศไทย. (2545). การติดตามสภาพเศรษฐกิจ
สังคมสิ่งแวดล้อมและจัดทำแผนพัฒนาคุณภาพชีวิตสำหรับราษฎรและชุมชนใน
เขตลุ่มน้ำมูลตอนล่าง.
- "สมัชชาคนจนร้องขอเจรจากับจากรุนด์," กรุงเทพธุรกิจ, 5 พฤศจิกายน 2545.
- สุรวิทย์ วีรวรรณ. "ยุติปัญหาเขื่อนปากมูล," สยามรัฐสัปดาห์วิจารณ์. ปีที่ 59 ฉบับที่ 30 วัน
ศุกร์ที่ 20-วันพฤหัสบดีที่ 26 ธันวาคม 2545, หน้า 89.
- "เปิดเขื่อน เปิดความจริง ความมั่นคงด้านพลังงานไฟฟ้า," สารแม่ฉุน ปีที่ 2 เล่มที่ 3(8)
มิถุนายน-กรกฎาคม 2545, หน้า 13.
- "บทสัมภาษณ์ ไชยณรงค์ เศรษฐเชื้อ," สารแม่ฉุน ปีที่ 2 เล่มที่ 3(8) มิถุนายน-กรกฎาคม
2545, หน้า 13. หน้า 38-39.
- "ประมวลสรุปสถานภาพโครงการโขง-ชี-มูล," สารแม่ฉุน ปีที่ 1 ฉบับที่ 4 ตุลาคม-
พฤศจิกายน-กรกฎาคม 2544, หน้า 13-15.
- "ธรรมชาติยาดราเพื่อแม่น้ำมูลครั้งที่1ถึง2", สารแม่ฉุน ปีที่ 1 เมษายน 2544.
- "เรื่องจากปาก อารยธรรมการจัดการน้ำภูมิปัญญาพื้นถิ่นข้ามยุคที่ถูกลืม", สารแม่ฉุน ปีที่ 1
ฉบับที่ 3 สิงหาคม 2544.
- "เปิดเขื่อน ปลาตื่นวัง คนคืนหลัง ฟันม้งมูน," สารแม่ฉุน ปีที่ 1 ฉบับที่ 2 มิถุนายน
- กรกฎาคม 2544.
- วันชัย ดัน. 2545. "บทเรียนราคาแพงจากปากมูล," มติชน, 4 พฤศจิกายน 2545.
- "ปากมูล...เขื่อนของประชาชน," มติชน, 3 พฤศจิกายน 2545.
- อนันท์ กาญจนพันธุ์. (2544). วิธีคิดเชิงซ้อนในการวิจัยชุมชน พลวัตและศักยภาพ
ของชุมชนในการพัฒนา. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

- ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. (2542). **วาทกรรมการพัฒนา: อำนาจ ความรู้ ความจริง
เอกลักษณ์และความเป็นอื่น**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์วิภาษา.
- ประเวศ วะสี. (2546). **ยุทธศาสตร์ทางปัญญาเพื่ออนาคตของประเทศไทย**.
- Foucault, Michel a (1972) ."Politics and the Study of discourse," 53-72. In
Burchell et al,eds, 1991.
- . ————. b (1972). **The Archaeology of Knowledge**.
New York: Pantheon Books.
- . ————. (1978). **The History of Sexuality, Vol.1 An Introduction**.
New York: Vintage Books.
- . ————. (1980). **Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings
1972-1977**. New York: Panteon Book.
- . ————. (1982) "The Subject and Power" 208-226.
In Dreyfus and Rabinow, 1982.
- Roberts, T.R. (1993). **Just another dammed river? Negative Impacts of Pak Mun
Dam on Fishes of the Mekong Basin**. National History Bulletin of Siam Society.
41:105-133.
- TEAM Consulting Engineers Co., Ltd. (1982). **Environmental and Ecological
Investigation of Pak Mun Project**. Volum II: Main Report. Submitted to
Electricity Generating Authority of Thailand. January 1982.
- World Commission of Dams. (2000). **Pak Mun Dam Mekong River Basin Thailand**.
Cape Town: Secretariat of the World Commission of Dam.

Pak Mun Dam Management in Thailand: Elusiveness and Empty Promises on Poverty Reduction, Environmental Restoration and Energy Generation?

By Dr. Kanowan Manorom, Faculty of Liberal Arts, Ubon Rachathni University, Thailand 34190, Tel/fax. 2-45-288387

e-mail: kmanorom@la.ubu.ac.th

Abstract

This article seeks to critique on whether opening the gates of Pak Mun dam 4 months a year lessens poverty and restores the ecology and how social attitudes, public discourses and beliefs about the dam have influenced a process of policy making. Data used in this article was based from an empirical study. Social perception on dam merits and its usefulness are still the recurrent themes of policy makers in the Pak Mun Dam management. Information on the dam related to poverty reduction, ecological restoration and energy stability without Pak Mun Dam was not taken into consideration in the process of decision making. This dam management policy that is directly with the economical and political implications of ecological damage will generate broader socio-economic consequences of environmental degradation in the long run. Hence this decision making policy on dam management is elusive and brings empty promises to sustain local livelihood and restore ecology because it is embedded in "the win-win solution theme" which has long been cultivated in the day-to-day practices in Thai society.

Key words: Political economy of damming, social perception concerning the dam, the win-win solution theme and day-to-day practices.

Introduction

Ideological concept of large dams about enhancing national prosperity and the economic and social wellbeing of its people are still a repetitive dominant policy. Nonetheless, huge dam projects which continue to be proposed around the world tend to benefit powerful political and economic interests. The process of planning, promoting and building dams is usually isolated from democratic dissent because it is centralized at the upper level authorized agencies who are politicians, policy makers, dam-building bureaucrats and technical experts and consultants. In the present age, it is revealed to the public that a dammed river generates the most serious long-term environmental effects and human consequences. The Pak Mun Dam in Thailand is an excellent example of this disastrous phenomena.

Pak Mun Dam is located on Mun river, in the vicinity of the Mekong river. This dam is the most clearly controversial case in the country and even in the international debate because an enduring anti-dam movement of those who suffer from the dam has been active for over 10 years since it was built. Ultimately, in January 2003, the Thai government issued an order to open the sluice gates of the dam 4 months a year, from July-October.

Common Resources Management: the Elusive Benefits?

The decision making of the Thai government seemingly was based on research centered around Pak Mun Dam issues, made by various academic institutes. These include Ubon Ratchathani University (2002)(granted by the government), Khon Kean University and Office of the National Science and Technology Office (2003) (granted by the Electric General Authority of Thailand-EGAT) (2003) and the Forum of the Poor Researchers (2002). The period of opening the dam during the wet season would bring floods along with strong currents. Normally, the principal livelihood of people living along and the adjacent to the Mun river depends on the resources of the Mun river; fish, riverbank vegetables, riverbank farming and so on. Moreover the fishing economy is the mainstay of villagers because rice farming is produced mainly for domestic consumption. Also the soil has low to moderate fertile and consists of sandstone hills outcropping in vast areas. Thus rice is not the source of villagers' main income (Ubon Ratchathani University 2002)

Fishing income completely relied on a natural cycle of the river because of the migration of fish from the Mekong to the Mun river year-round. Most villagers have

either mobile or fixed fishing gear according to the seasonal variation of fish migration (Tyson 1993). However, small-scale fishing gear were appropriate for use during the dry season when rapids and fishing sites emerged. Villagers therefore had no incentive to invest in capital or labor to catch fish because the fish resources were inaccessible during the flooding period as well as during the 8-month closing the sluice gates. Based on Ubon Ratchathani University research (2002), an increase in average fishing income was from 3,045 baht per household per year in 2000 (before experimental opening the dam.)¹ to 10,025 baht per household per year in 2001(after opening the dam). However, the increase in this income still was not comparable to income received before construction of the dam in 1990, which averaged 25,742 bath per household per year. It was true that off-farm income was higher but villagers faced uncertainty of changing workplace and residence. Thus, fishery was the base of villagers lives both for the source of income and source for food.

According to Ubon Ratchathani research (ibid.), during the opening of the sluice gates for one year, there were a total of 184 species. This shows an increase a diversity of fish. There were rare and non-endemic fish as well as fish reproducing only in the Mekong river. The number of fish found by Ubon Ratchathani University is clearly higher than those found by other studies during the closing of the sluice gates (before June 2001). The migratory pattern of fish was throughout the year with each group migrating based on different natural conditions but a large number migrate from the Mekong river into the Mun watershed in June and return in November.

In order to fit with the condition of fish migration in each season, villagers produced wide varieties of local small-scale mobile and fixed fishing gear such as gill-nets (*mong*), hook (*bet*), line gear (*bet of various type*), drop-door basket (*chan*), bamboo tube eel trap (*lan*), horizontal cylinder trap (*lop*), funnel trap (*pong pang*; locally called *jib*), shore-based seine net (*ouan tap ta-ling*; locally called *guad*) and so on. This equipment was used in accordance to fish species migration and specific characteristics of many complex sub-ecosystems of the Mun river; deep and shallow water, riverine areas, rapids comprising rocks, caves and so on, submerged under the water.

Together, each fishing gear was normally appropriated for use in any seasonal variation as well. For example, funnel trap (*pong pang*; locally called *jib*) and shore-

¹ Pak Mun dam was experimentally opened during May 1999-June 2000. This opening experiment was made due to the fact that the government needed to have an empirical data to support their decision making on the dam management.

based seine net (*ouan tap ta-ling*; locally called *guad*), the most efficient gear, and bamboo tube eel trap (*lan*) could not be used during the wet season. Normally during flooding season villagers hardly got access to fish because most of the fishing equipment whether fixed or mobile could be considered small-scale. Also most villagers possessed non-engine boats which were hardly for them to use during flooding time (July-October) with a rapid flow velocity.

Moreover, without the Pak Mun dam (during the experimental opening the gates), It was found that there was a recovery of the riverbank vegetables. They were natural food and medicine plants for local people and natural seaweed for fish food such as *tao*. It was also found that some villagers could be able to have a vegetable garden along the river bank. It was a source of their food security and some cash flow. However, the mimosa (*mai-yarabyak*), a natural weed was a major obstacle for villagers get access to the land along the riverbank. The research team who studied this issue stated that opening and closing the dam during the year would allowed mimosa to grow rapidly.

Furthermore, it was also discovered that social conflicts that had long been formed since the construction of the Pak Mun Dam were declining after the experimental opening of the sluice gates. Villagers returned to catching fish from the same fishing sites, locally named "*luang pla*", at rapids, pools, caves, deep holes and other locations. For example, the fishing activity called "*laimong*" (a drift gill-net fishing) appeared again after disappearing when the dam was closed. This activity required a flowing river condition but not flooded too much (best during early rainy season). However, to practice the *laimong*, it needed to be organized on an cooperative principle among villagers to clean the fishing site and to rotate the fishermen who are fishing. Based on my observation, opening the gates not only brought back the natural condition but also revived social relations. Coordination of inter-household relations, in the community and between the communities was quite improved. Natural flow of the Mun river has lessened community tensions and conflicts concerning the presence of Pak Mun Dam (Kanokwan Manorum 1999).

Empty promises for the Future: the Poor, Ecology and Energy?

At the moment, I would say that the final decision of the government concerning Pak Mun dam management, by opening the sluice gates only for 4 months a year, will definitely not be appropriate. AS a result, this resolution does not ensure

the restoration of people's livelihood and ecology in many ways as presented below.

The gain fishing income is minimal since most villagers can not easily get access to fish sites under the flooding conditions because most villagers possess non-motor boats. This means that fishing economy, direct income (daily or weekly income) both in cash and in-kind will not be sustainable. Consequently, villagers will have no confidence to invest both capital and labor in fishing because they can not use a variety of fishing gear to catch fish following the seasonal natural cycle of the Mun river.

One important festival of E-sarn new year, Songkran festival was normally performed during dry season (in April) at the rapids will be extinguished because all rapids were submerged under water. During the experimental opening of the gates, it was found that villagers would celebrate Songkran festival at the rapids again. This celebration was definitely gone after the building of the dam. Rapids are therefore a center of family and friends' reunion and tourist sites. Thus opening the gates during wet season will not uncover the natural rapids despite of the fact that they are not only the fishing sites but also a social centrality of villagers' lives. Social relations which some how were established in the Mun river area during dry season will be destroyed (local festival and fishing). Consequently, community commitment and cooperation have rarely been revived.

Clearly, the Pak Mun Dam has brought about an adverse ecology for 10 years. Various natural formations, such as rapids were blasted during the construction. There was inundation along the riverbanks which destroyed riverbank vegetables and riverside farming and wetland areas which had been pasture land for cattle. All rapids which were fishing sites and social spaces of villagers were submerged. Thus, in terms of ecological restoration, opening the sluice gates only four months a year will not be able to restore the natural condition.

In terms of the electricity generation, based on Taweekhun Sawantranon (2002) part of Ubon Ratchathani university research (ibid.), without Pak Mun Dam or during the experimental opening of the sluice gates, the stability of electric power of the lower Northeast region was not negatively impacted. Electricity supplied to this Zone came from various other sources. Thailand's electrical distribution system is also connected together and linked to neighboring countries, especially Lao People's Democratic Republic. Additionally the Northeast region received electricity from the Central and North region. In fact, the Pak Mun Dam's energy production varies by season depending upon important conditions: the actual power which was generated, ranged

from lowest during dry season; intermediate during wet season and to highest power generation in winter season. Thus, opening the sluice gates during wet season per the government order would not in accordance with the actual power generation production of the Pak Mun Dam. In my opinion, the sluice gates should be opened during dry season as well because the power generation ranks lowest during this period. The electrical problem can be solved technically while people's livelihood and nature can not be resolved in such a way.

Political Economy of Damming

The final resolution on Pak Mun Dam was unacceptable to the people receiving the impact from the dam because they demanded to have a permanent opening of the gates instead. It was proved by much research that Pak Mun Dam created adverse impacts on people's livelihood and the Mun river ecology. Villagers have loss their income deriving from fishing economy (WCD 2000, Ubon Ratchathani university 2002, Forum of the Poor researchers and Southeast Asia rivers network-Thailand 2002 and Khon Kean university 2000). Researching the impacts of the experimental opening of the dam, from June 2001-June 2002 by Ubon Ratchathani University found that income earned from fisheries was a lot higher than that found during closing of the gates.

In order to make sure that the decision was appropriately made, the government did their own survey by asking the Office of National Statistics to conduct the poll during December 24-26 2002. The poll asked people in three districts (Phibhun Mangsahan, Sirindhorn and Khong Jiam, Ubon Ratchathani province), the people living along and at the considerable distance from the Mun river. The objective of the survey was to double check if these people agreed with the government resolution on Pakmun dam, opening the dam's gate 4 months a year. It was confirmed by the survey that all stakeholders would get benefits. The EGAT could generate 8 months of electricity to secure power stability in 5 provinces of the lower Northeast region; Ubon Ratchathani, Sisaket, Amnat Charoen, Yasothon, and Mukdahan while the poor can fish during the dam's gate opening.

In arguing this, political economy of damming Mun river is complicated. It is connected to a central regulated and legitimate form of power which is organized in a hierarchical cluster of relations among conflicting interest groups. The status of dominant economic theory is more powerful than local economic development needs. The dam management has not only failed to eradicate poverty through the provision of

a river resource based economy, but also national growth has often subsidized the middle classes to the disadvantage (Goldblatt 1996). Local livelihood is rarely been accountable for national sustenance. Furthermore, the environmental movement has a limited capacity to influence the policy process because most of middle class agree with the so called "win-win solution". People in general believe that all gain benefits everyone. Nobody loses.

Even though, the unintended and long-term adverse impacts of the Pak Mun Dam attract public attention and force the government to revive the dam management policy, ecological problems still exist and need more discussion to solve. Dam management reflects an economic and political process which results in ecological damage and generates broader socio-economic consequences (McCully 1996). It has facilitated new social movement and a radical transformation of local politics that gave birth to the organization of the poor who call themselves the Poor Forum. Besides, government, business groups, urban middle class and the media, a group that is against the Poor Forum also crucial actors who play a great role in Pak Mun Dam decision making process. Diverse opinions on the dam management show the roles of multi-stakeholders who want to share benefits, negotiate, or just tend to promote their interests as the people who want to see the prosperity of the nation. Thus, dam discourses and stories interplay with illusion, lies, truth, and empty promises to the directly effected groups.

Since, the basic idea of the Thai government in having an order to open the Pak Mun's gates 4 months a year is known as "the win-win solution" philosophy, it satisfies the perception of the merit of the dam of the Thai people. They have been convinced that the dam fuels economic growth, stabilizes energy, develops irrigation and compromise multi-stakeholders. Simultaneously, public discourse on the dam, that a great amount of money was invested in the dam and therefore it must be used. It becomes a common idea nationwide. The cabinet has used this idea to strengthen their policy on the dam management. Needless to say, this resolution was not academically based. General perception on the dam has displaced empirical data made by academicians or the effected people themselves whos research stressed the wellbeing of local livelihood, restoration of ecology. Research by academic and effected people has shown that energy supplies are more than adequate in Thailand. Therefore dam management hardly alleviates local poverty associated with environmental degradation as clearly elaborated in the earlier section.

References

The Forum of The Poor researchers and Southeast Asian River Networks

- 2002 Mea Mun: the Return of Local Fishermen. Southeast Asian River Networks.

Taweekhun Sawantranon

- 2002 "A Study of Peak Load Demand in the Lower Noreast Region," Pp. 2-5-2-53 in Project to study Approaches to Restoration of the Ecology, Livelihood and Communities Receiving Impact from Construction of Pak Mun Dam. (Team research), Ubon Ratchathani University.

Roberts, T.R

- 1993 Just another dammed river? Negative Impacts of Pak Mun Dam on Fishes of the Mekong Basin. National History Bulletin of Siam Society. 41:105-133.

World Commission of Dams

- 2000 Pak Mun Dam Mekong River Basin Thailand. Cape Town: Secretariat of the World Commission of Dam.

Ubon Ratchathani University

- 2002 Project to study Approaches to Restoration of the Ecology, Livelihood and Communities Receiving Impact from Construction of Pak Mun Dam. (Team research), Ubon Ratchathani University.

Kanokwan Manorum

- 1999 Socio-cultural Aspects of people receiving impacts from Construction of the Pak Mun dam. Ubon Ratchathani: Ubon Ratchathani University press.

Goldblatt, David

- 1996 Social Theory and the Environment. Colorado: Westview Press.

Mccully, Patric

- 1996 Silenced River: The Ecology and Politics of Large Dam. London and New Jersey: Zed Books.